Slovenská reč — časopis Ústavu slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied pre výskum a kultúru slovenského jazyka. Vychodí šesťkrát za rok. — Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. — Rediguje redakčná rada. Hlavný redaktor a zodpovedný zástupca univ. doc. dr. Eugen Jóna. Toto číslo, ktoré je venované otázkam lexikografie, zredigoval dr. Štefan Peciar. — Predplatné na XX. ročník Kčs 18.—, jednotlivé čísla po Kčs 3.—. Predplácanie časopisu možno zastaviť len koncom kalendárneho roku. — Účet Štátnej banky československej č. 39-161-0582. — Príspevky a recenzné výtlačky pre redakciu posielajte na adresu: Redakcia časopisu Slovenská reč v Bratislave, Klemensova 27. — Rukopisy sa nevracajú. — Tlačia Severoslovenské tlačiarne, n. p., Martin.

OBSAH

Peciar Š., O slovnikárskej práci — — — — — — — — — — — 3
Horecký J., Miesto odbornej terminológie v slovnej zásobe — — — — 9
Budovičová V., Spracovanie významovej štruktúry slov vo výkladovom slovníku — — — — — — — — — — — — — — — — — 14
Marsinová M., Spracovanie gramatických kategórií v normatívnom slovníku — — — — — — — — — — — — — — — — — 29
Šalingová M., K štylistickej charakteristike slov v normatívnom slovníku 40
Oravec J., Ukazovací význam zámen *aký, koľký, čo, kto, ktorý, či* — — — 49

Rozličnosti

Uhlár V., Žiaci ôsmeho, deviateho, desiateho, jedenásteho ročníka: *ôsmaci, deviataci, desiataci, jedenástaci* — — — — — — — — — — — 53
Knap M., Psanec? — — — — — — — — — — — — — — — 54
Knap M., „Odozva" = *ozvena, ohlas* — — — — — — — — — — 54
Uhlár V., *Chlapčenský, chlapčenstvo, chlapčenskosť* — — — — — — 55

Posudky a zprávy

František Ryšánek, Slovník k Žilinské knize, K. Habovštiaková — — — 55
Terminológia vodného hospodárstva II, L. Jakubičková — — — — — 58
Velký rusko-český slovník, Oľga Malíková — — — — — — — — — 60
A. D. Grigorieva, Ob osnovnom slovarnom fonde i slovarnom sostave russkogo jazyka, J. Horecký — — — — — — — — — — — — — 62
R. I. Avanesov, Obščenarodnyj jazyk i mestnyje dialekty, P. Ondrus — — 63
Zpráva o stave prác na slovníku slovenského jazyka — — — — — — — 64

Oprava — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 64

Slovenská akadémia vied
Sekcia spoločenských vied — Ústav Slovenského jazyka

SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum a kultúru
slovenského jazyka

XX

Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 1955

SLOVENSKÁ REČ
časopis Slovenskej akadémie vied
pre výskum a kultúru slovenského jazyka
Hlavný redaktor univ. doc. dr. Eugen Jóna
Výkonná redaktorka Marta Marsinová
Redakčná rada: univ. doc. dr. V. Blanár, univ. doc. dr. E. Jóna, M. Marsinová,
univ. prof. dr. E. Pauliny, dr. Š. Peciar, univ. doc. dr. J. Ružička,
univ. prof. dr. J. Stanislav

SLOVENSKÁ REČ
ROČNÍK XX ČÍSLO 1

ŠTEFAN PECIAR

O SLOVNIKÁRSKEJ PRÁCI

Potreba normatívneho slovníka, ktorý by zachytil bohatú slovnú zásobu dnešnej spisovnej slovenčiny, je dnes taká naliehavá ako nikdy predtým. Pociťujeme to všetci: spisovatelia, učitelia, novinári, redaktori, korešpondenti, vedeckí pracovníci a mnohí iní kultúrni a osvetoví pracovníci, ktorí denne prichádzajú do styku so spisovným jazykom. Blahodarné účinky zvrhnutia kapitalizmu a výstavby socializmu na rozvoj našej národnej kultúry prejavili sa aj v nebývalom zveľadení nášho národného jazyka, najmä jeho slovnej zásoby. V krátkom čase vznikli stovky nových pomenovaní, ktoré odrážajú pokroky vo výrobe, v technike, vo vede, ako i nové spoločenské vzťahy. Vytvárajú sa celé terminologické sústavy najrozmanitejších pracovných a vedných odborov. Spisovný jazyk si postupne osvojujú tisíce robotníkov a roľníkov, ktorí predtým nemali možnosť nadobudnúť potrebné jazykové vzdelanie.

Je pochopiteľné, že za takýchto okolností sa stará spisovná norma čiastočne uvoľnila a nová sa ešte dostatočne neupevnila. Platí to najmä o slovnej zásobe, ktorá podľa J. V. Stalina „je v stave temer ustavičných zmien". Preto sa tak naliehavo pociťuje potreba normatívnych príručiek a najmä normatívneho slovníka spisovnej slovenčiny. Obohatenú slovnú zásobu spisovného jazyka treba ustáliť a upevniť zo všetkých stránok. Z hľadiska jazykovej kultúry a jazykovej správnosti je potrebné najmä určiť významy slov a okruh ich používania, označiť ich štylistickú hodnotu, zachytiť ich gramatické vlastnosti a pravopisné (prípadne i výslovnostné) osobitnosti.

Z tejto stránky sa nezriedka kritizujú nové Pravidlá a vyslovujú sa voči nim rozličné požiadavky, a to často celkom neodôvodnené, keďže Pravidlá slovenského pravopisu nemohli a nemôžu nahradiť slovník. Niekedy sa zas jazykovedcom vyčíta, že práce na slovníku spisovnej slovenčiny pokračujú pomaly. Žiada sa, aby sa slovník urýchlene vydal.

Cieľom tohto príspevku je poukázať na špecifické problémy a ťažkosti slovnikárskej práce a vysvetliť, prečo práce na akomkoľvek vedecky osnovanom slovníku vyžadujú veľa času, takže ich nemožno ľubovoľne zrýchľovať.[1]

I.

Na postup slovnikárskych prác môžu priaznivo alebo nepriaznivo vplývať rozličné okolnosti. Je to predovšetkým vzťah samých lexikografov k vlastnej práci, ako i vzťah nadriadených orgánov k lexikografii. Ďalej je to stav lexikografickej teórie a napokon organizácia práce a pracovné podmienky. Nebudeme sa tu podrobne zaoberať všetkými uvedenými činiteľmi. Všimnime si len niektoré dôležité jednotlivosti.

[1] O stave prác na normatívnom slovníku spisovnej slovenčiny pozri zprávu na konci tohto čísla.

V poslednej, úpadkovej fáze buržoáznej jazykovedy, ktorá sa vyznačovala špekulatívnosťou a zaznávaním praktickej činnosti, nemohla sa lexikografia dostatočne rozvíjať. Lexikografická práca sa často ani nepokladala za vedeckú činnosť. Prenechávala sa obyčajne ochotníkom a niekedy i diletantom. Dnes vieme, že to bolo nielen na ujmu slovníkov, ale aj na škodu jazykovedy.

Až sovietska jazykoveda, vychádzajúca z praktických potrieb sovietskej mnohonárodnej spoločnosti, vypracovala postupne lexikografickú teóriu a povýšila lexikografiu na úroveň tvorivej vedeckej práce. Je pochopiteľné, že sa to nemohlo stať razom a že sa dlho udržoval pohŕdavý pomer k slovnikárskej práci, zdedený z buržoáznej jazykovedy. Ešte v štyridsiatych rokoch takto vyčítavo píše priekopník sovietskej vedeckej lexikografie akademik L. V. Ščerba: „Pokladám za celkom nesprávny pohŕdavý pomer našich kvalifikovaných lingvistov k slovnikárskej práci, ktorý má za následok, že sa ňou temer nik z nich nikdy nezaoberal (v starších dobách ju robili za pár korún náhodní milovníci, ktorí nemali vôbec nijakú špeciálnu prípravu) a že sa jej dostalo dokonca tak nevhodného názvu „zostavovanie" slovníkov. Naozaj, i našim jazykovedcom a tým skôr našim „zostavovateľom" slovníkov uniklo, že táto práca musí mať vedecký charakter a nemôže spočívať v mechanickom porovnávaní akýchsi hotových prvkov".[2] Dnes sa v SSSR zúčastňujú na lexikografických prácach okrem mladších pracovníkov poprední jazykovedci, členovia Akadémie a doktori filologických vied. Najmä po vystúpení J. V. Stalina si sovietski jazykovedci uvedomili, že vypracovanie lexikografickej teórie na základe prác J. V. Stalina patrí medzi najaktuálnejšie úlohy sovietskej jazykovedy.[3]

U nás ešte dodnes nemajú niektorí jednotlivci (dokonca i z radov jazykovedcov) náležitý vzťah k lexikografickej práci. Pokladajú ju za čisto praktickú činnosť, pri ktorej stačí nadobudnúť určitú rutinu. Takéto pomýlené stanovisko zastávali aj niektorí vedúci činitelia bývalej Slovenskej akadémie vied a umení. To sa prejavilo pochopiteľne veľmi nepriaznivo aj v tempe a vo výsledkoch prác na slovníkoch. Na šťastie po založení novej Slovenskej akadémie vied je postoj *predsedníctva* Akadémie k slovnikárskym prácam celkom iný. Preto aj práca na normatívnom slovníku spisovnej slovenčiny za posledný rok značne pokročila.

Významným medzníkom vo vývine československej lexikografie bola konferencia českých a slovenských lexikografov v Bratislave 5.—7. júna 1952. Na tejto konferencii sa prediskutovali a riešili mnohé teoretické i praktické otázky lexikografickej práce a prijalo sa uznesenie, v ktorom sa vytýčili najbližšie pracovné úlohy. Konferencia mala veľký význam aj preto, lebo jednoznačne hodnotila modernú lexikografiu ako tvorivú vedeckú prácu a odsúdila diletantské a kšeftárske „zostavovanie" slovníkov.[4]

Veľký význam pre prehĺbenie lexikografickej teórie, ako i pre zlepšenie slovnikárskej praxe má aj výmena názorov a skúseností medzi jednotlivými pracoviskami a kolektívmi lexikografov. Ukázalo sa to najmä na spoločných pra-

---

[2] L. V. Ščerba, *Russko-francuzskij slovař*, izd. 3-e, Moskva 1950, *Predislovije ko vtoromu izdaniju*, str. 7.

[3] Pozri V. V. Vinogradov, *Trud I. V. Stalina „Marksizm i voprosy jazykoznanija" i razvitije sovetskogo jazykoznanija*, Moskva 1951, str. 21.

[4] Materiály z tejto konferencie vyšli v Lexikografickom sborníku, Bratislava 1953 (vyd. Slovenská akadémia vied).

covných poradách českých a slovenských lexikografov, ktorí pracujú na jednojazyčných normatívnych slovníkoch, v Prahe 3.—5. júna 1954.[5]

Ako vysvetliť, že niektorí jazykovedci dosiaľ nevedeli nájsť náležitý vzťah k lexikografii? Okrem spomenutého buržoázneho dedičstva bude na príčine aj povaha lexikografickej práce. Lexikografická práca vyžaduje od jazykovedca mnoho vedomostí a široký rozhľad, a to nielen v jazykovede, ale vo všetkých možných odboroch ľudského myslenia. V slovníku sa striedajú slová z najrozmanitejších oblastí ľudskej činnosti. Všetky ich treba vysvetliť a presne vymedziť hranice ich používania. Na to má slovníkár síce rozličné pomôcky, ale tie musí dobre poznať a náležite ich využívať. Slovníkár pracuje predovšetkým s citátmi, získanými excerpciou klasickej a dnešnej literatúry, politickej a vedeckej spisby i dennej tlače. Každý citát je na osobitnom kartotečnom lístku. K jedinému heslu, ktoré v slovníku môže mať rozsah hoci len niekoľko riadkov, treba často prezrieť, roztriediť a spracovať desiatky i stovky lístkov. Výsledok tejto práce je neúmerný vynaloženej námahe a stratenému času. Na prvý pohľad je teda slovnikárska práca málo produktívna. A to práve mnohých od nej odrádza. Keď však uvážime, koľko času a námahy ušetrí dobrý slovník všetkým, ktorí ho používajú (a to bývajú nespočitateľné tisíce jednotlivcov), čiže keď pripočítame spoločenský dosah slovníka, ukáže sa nám slovnikárska práca v omnoho priaznivejšom svetle.

Spoločenský dosah normatívneho slovníka spisovného jazyka je bezpochyby väčší ako pri mnohých iných vedeckých prácach. Dosvedčujú to už náklady, v akých normatívne slovníky vychádzajú. Preto je slovnikárska práca aj mimoriadne zodpovedná. Lexikograf si musí byť vedomý tejto veľkej zodpovednosti. Každý chybný výklad, každé chybné gramatické a štylistické určenie slova v slovníku môže v praxi zapríčiniť veľké škody.

Všetky spomenuté okolnosti, ktoré charakterizujú slovnikársku prácu, predpokladajú u slovnikára určité vlastnosti. Je to najmä vytrvalosť a pedantnosť (v dobrom zmysle). Bez týchto vlastností by slovnikár stroskotal. Len si uvedomme, koľko osobného sebazaprenia vyžaduje sústavná drobná tvorivá práca, ktorej výsledky niekedy celé roky ostávajú v rukopise.

Ale to nie je všetko. Slovnikárska práca vyžaduje aj osobitné jazykové nadanie a jemný jazykový cit. Spomenutý sovietsky lexikograf L. V. Ščerba písal: „Práca na slovníkoch vôbec ... vyžaduje osobitne jemný jazykový cit, vyžaduje, povedal by som, celkom osobitné nadanie, ktoré je pravdepodobne príbuzné nadaniu spisovateľskému. Lenže to druhé je aktívne, kým nadanie lexikológa je pasívne. Ale jeho nositeľ si ho musí byť rozhodne vedomý."[6]

Po uvedených poznámkach by sa zdalo, že dobrým lexikografom sa môže stať len skúsený jazykovedec, ktorý už má za sebou dlhšiu bádateľskú činnosť. A skutočne to bolo tak v podmienkach individuálnej práce. Dnes však, keď máme možnosť pracovať vo veľkých kolektívoch, môžu si základy lexikografickej teórie a praxe pod vedením starších pracovníkov pomerne rýchle osvojiť aj mladí adepti, pravda, ak len majú vlastnosti, ktoré lexikografická práca vyžaduje. I keď osvojenie základov lexikografickej teórie a praxe ešte nerobí samostatného lexikografa, kolektívna práca starších a mladších pracovníkov umožňuje vytvoriť

---

[5] Pozri zprávu o nich v časopise Naše řeč XXXVII, 1954, str. 235—7.

[6] Porov. v českom preklade *Pokus o obecnou lexikografickou teorii,* Sovětská věda — Jazykověda II, 1952, č. 6, str. 134.

veľké a kvalitné lexikografické diela omnoho rýchlejšie, ako to kedysi mohli docieliť jednotlivci.

Súčasne však si treba uvedomiť, že dnes kladieme na slovníky omnoho vyššie požiadavky ako v minulosti. Preto i dnes práca na slovníku potrebuje svoj čas. Veľké náhlenie by malo za následok zníženie kvality a spoľahlivosti slovníka a to by zasa mohlo mať nepriaznivý vplyv na vývin spisovného jazyka, jeho noriem.

Osobitne treba zdôrazniť, že pre správny vývin našej jazykovedy na marxistických základoch je priam nevyhnutné, aby každý mladý pracovník, ktorý sa chce zaoberať otázkami spisovného jazyka v ktorejkoľvek oblasti, začínal prácou na slovníku. Pri tejto práci osvojí si začínajúci adept v styku s kolektívom pomerne rýchle vedeckú metódu, je nútený pracovať s materiálom, takže nemôže upadnúť do planého teoretizovania, učí sa hneď od začiatku sústavne spájať teoretické poznatky s riešením praktických otázok a napokon získava možnosť štúdiom bohatého materiálu vnikať stále hlbšie do vnútorných zákonitostí materinského jazyka a tým dospievať k cenným teoretickým záverom.

Lexikografická práca má teda nesporný význam aj pre vývin jazykovednej teórie. Uvedieme tu aspoň jeden fakt. Ako je známe, štrukturalistická jazykovedná škola zastávala názor, že jazyk tvorí usporiadaný systém. Lenže štrukturalisti uznávali jestvovanie systému obyčajne len v oblasti hláskoslovia, prípadne ešte v oblasti tvaroslovia a niektorí sa pokúšali hľadať systém aj v skladbe. Avšak zanedbávanie štúdia slovnej zásoby malo za následok, že štrukturalisti pochybovali o jestvovaní systému v oblasti slovnej zásoby, alebo ho výslovne popierali. (Napr. aj autor týchto riadkov zastával istý čas takéto skeptické stanovisko.) Práca na slovníku privádza však jazykovedca k takým poznatkom a zisteniam, ktoré vedú k nepochybnému záveru, že slovná zásoba jazyka tvorí usporiadaný systém, pravda, nepomerne zložitejší ako ktorákoľvek iná oblasť jazyka. Tak možno napr. ľahko zistiť, že v rámci každého slovného druhu sa tvoria nové slová iným spôsobom (najmä to vidieť pri tvorení slov príponami, napr. *mierový, plánovať*), alebo že v rámci toho istého druhu sa tvoria nové slová určitého významového okruhu rovnakým spôsobom (napr. od mien živočíchov sa tvoria prídavné mená príponami *-í, -ací,* činiteľské podstatné mená sa tvoria od slovesného kmeňa, a to spravidla od nedokonavých slovies príponami *-teľ* a *-č* atď.). Lexikograf si nemôže nepovšimnúť tesné vzťahy slovnej zásoby s gramatickou stavbou, s morfológiou i syntaxou. Čoskoro napr. zbadá, že rozličné významy slova bývajú niekedy spojené so zmenami v ohýbaní (napr. slová typu *triedič* sa skloňujú podľa životných, ak označujú ľudí, a podľa neživotných, ak označujú stroje alebo nástroje) alebo so zmenou slovesnej väzby (napr. sloveso *brať* sa spája v niekoľkých významoch so 4. pádom, ale vo význame „prejavovať niekomu sympatie" má väzbu *brať na niekoho* [v hovorovej reči] a v spojení *ryby berú* je bez väzby a pod.). Pri vysvetľovaní rozličných významov slova sa lexikograf presvedčí, že slovo nenadobúda svoje významy náhodne, ale že všetky jeho významy nejako súvisia so základným významom.[1]

A tak lexikograf priamo pri svojej práci nutne dospieva k správnemu záveru, že jazyk ako c e l o k tvorí usporiadaný systém, v ktorom jednotlivé zložky navzájom súvisia. Súčasne mu práca s materiálom umožňuje tieto súvislosti odhaľovať. Niet pochybnosti, že lexikografická práca je najlepšou prípravou na tvorivú vedeckú činnosť v oblasti jazykovedy.

---

[1] Pozri o tom podrobnejší výklad v príspevku V. Budovičovej v tomto čísle SR.

II.

Teraz si trochu bližšie všimneme, s akými problémami sa lexikograf stretáva a aké úlohy musí splniť pri svojej práci.

Slovník patrí medzi najpoužívanejšie praktické pomôcky vzdelaného človeka v jeho kultúrnej činnosti. Preto slovník má nielen poučovať a radiť v pochybnostiach, ale aj vychovávať. Toto je veľmi dôležité poslanie slovníka najmä v období prerodu starej spoločnosti v novú. Dobrý slovník, vypracovaný na vedeckých základoch, musí predovšetkým správne zachycovať poslednú fázu vývinu slovnej zásoby, teda i to, ako sa v slovnej zásobe nášho národného jazyka odráža premena kapitalistickej spoločnosti na spoločnosť socialistickú. Preto lexikograf musí venovať mimoriadnu starostlivosť správnym definíciám ideologicky a politicky záväžných hesiel (ako sú napr. *socializmus, kapitalizmus, fašizmus, demokracia, štát),* pojmov z politickej ekonómie (ako sú napr. *práca, kapitál, zisk, hodnota, nadhodnota),* základných pojmov dialektického a historického materializmu (ako sú napr. *hmota, materializmus, idealizmus, vývin, protirečenie)* a vôbec všetkých pojmov odrážajúcich spôsob spoločenského života (napr. *spoločnosť, trieda, proletariát, robotník, roľník, družstvo).* Rovnakú pozornosť treba venovať aj definíciám pojmov súvisiacich s technickým a vedeckým pokrokom a s novými formami práce (napr. *rýchlorazič, ťažkotonážnik, krížová sejba; socialistická súťaž, novátor, úderník* a mn. i.). Pri výklade pojmov z uvedených oblastí musí lexikograf dávať pozor, aby neupadol do buržoázneho objektivizmu alebo kozmopolitizmu, a na druhej strane sa musí chrániť pred vulgarizovaním marxizmu.[8]

Tieto úskalia sú tým nebezpečnejšie, že lexikograf sa často opiera o nevyhovujúce pramene a pomôcky. Z tejto stránky sú priam zákerné staršie slovníky, najmä slovníky zostavované buržoáznymi lexikografmi. Preto je nevyhnutné, aby si slovnikár preskúmal a overil každú definíciu, ktorú nájde v staršom slovníku.[9]

Po uvedených poznámkach je azda nepochybné, že slovnikárska práca je z ideologickej stránky mimoriadne zodpovedná a náročná. Slovnikár, ktorý si túto zodpovednosť a náročnosť svojej práce neuvedomí, ľahko upadá do rozličných chýb.

Rovnako zodpovedná a náročná je lexikografická práca aj z hľadiska normy spisovného jazyka.

Slovnikár musí predovšetkým dobre poznať slovnú zásobu súčasného jazyka.

---

[8] Porov. Uznesenie z celoštátnej lexikografickej konferencie..., Lexikografický sborník, str. 214.

[9] Napr. v Jánošíkovom-Jónovom *Slovníku spisovného jazyka slovenského* (vyd. Matica slovenská) definuje sa *demokracia* prosto ako „vláda ľudu". Je zrejmé, že pre buržoáznu demokraciu táto definícia nevyhovuje. V chystanom slovníku bude heslo *demokracia* spracované omnoho podrobnejšie (pozri ukážku v Slovenskej reči XIX, str. 121). — Alebo *arizácia* sa definuje v tom istom slovníku ako „preberanie obchodu, podniku zo židovských do kresťanských (árijských) rúk". Objektivizmus tejto definície je zrejmý na prvý pohľad. Chýba tu historické zaradenie slova („arizácia" jestvovala len za fašizmu) a v definícii chýba najdôležitejšie konštatovanie, že „preberanie majetku zo židovských do kresťanských rúk" sa dialo násilím a že „kresťanské ruky", ktoré mohli židovský majetok preberať, museli byť oddanými prívržencami fašistického režimu. Podobne nemožno preberať definície náboženských pojmov *boh, anjel, diabol* a i., ktoré podáva tento slovník.

Musí vedieť zistiť, ktoré slovo patrí do aktívnej slovnej zásoby (bežne používané slová) a ktoré do pasívnej slovnej zásoby (slová dnes nepoužívané alebo používané len zriedka), lebo slovník (okrem úplného mnohozväzkového tezauru) obyčajne nezachytáva celú (aktívnu i pasívnu) slovnú zásobu jazyka, ale iba aktívnu slovnú zásobu a z pasívnej slovnej zásoby len výber slov podľa dôležitosti príslušných pojmov vo vývine výroby, techniky a vedy alebo vo vývine spoločnosti. Nesprávny výber slov z pasívnej slovnej zásoby (napr. slov zriedkavých alebo zastaralých, archaických a knižných) môže značne skresliť obraz slovnej zásoby súčasného jazyka.

Ďalej slovnikár musí vedieť z rozsiahleho excerpčného materiálu správne vyabstrahovať význam alebo jednotlivé významy každého slova. Všetky významy treba prístupným spôsobom vysvetliť (definovať). Na to slovnikár potrebuje materiál dôkladne preštudovať, oboznámiť sa so všetkými možnými spojeniami, v ktorých sa slovo používa, vypracovať si podrobne významovú štruktúru slova, určiť základný význam a odvodené významy, ako i významové odtienky.[10]

Ale výklad významu slova, ktorý býva zhustený a často dosť abstraktný, obyčajne nestačí používateľovi slovníka na to, aby z neho pochopil všetky možnosti použitia príslušného slova. Preto výklad významu slova treba pri veľkej väčšine slov (okrem jednoznačných odborných termínov) doplniť tzv. exemplifikáciami čiže ilustráciami, ktoré zachycujú príslušné slovo v rozličných spojeniach. Ilustrácie treba voliť tak, aby použitie slova skutočne objasňovali a napomáhali pochopiť výklad. Najvhodnejšou ilustráciou je citát z literárnych klasikov alebo zo súčasnej literatúry. Dlhé citáty však neúmerne zväčšujú rozsah slovníka.[11] Preto je potrebné hľadať iné spôsoby ilustrácie významov slov. V našej slovnikárskej praxi sme prišli na to, že aj v jednojazyčnom slovníku možno väčšinu slov dostatočne ilustrovať takými slovnými spojeniami, z ktorých vidno, s akými výrazmi sa dané slovo v príslušnom význame spája a v akom kontexte sa bežne používa. Takéto spojenia slov nazývame typickými spojeniami.[12] Citáty používame na ilustráciu významov len pri takých slovách, pre ktoré nevieme nájsť typické spojenia (napr. pri zastaralých slovách i pri niektorých slovesách), ďalej pri tzv. gramatických slovách (spojkách, predložkách a časticiach) a pri citoslovciach. Netreba vari ani pripomínať, že každý použitý citát musí vyhovovať nielen z hľadiska svojho primárneho účelu (ilustrovať význam a použitie slova), ale aj z hľadiska ideologického. Preto citáty treba veľmi starostlivo vyberať.

Pevnou súčiastkou slovnej zásoby je aj frazeológia (ustálené spojenia a zvraty). Vo frazeológii každého jazyka sa zračí jeho samobytnosť viac ako v ktorejkoľvek inej časti slovnej zásoby. Preto sa v slovníkoch venuje frazeológii osobitná pozornosť. Slovenskí slovnikári pracujú v tejto oblasti s veľkými ťažkosťami, keďže dosiaľ nielenže nemáme frazeologický slovník, ale aj naše excerpcie sú na frazeológiu dosť chudobné. Niekedy sme odkázaní len na svoje jazykové ve-

---

[10] O zložitej problematike významovej štruktúry slov a o spôsoboch jej spracovania v slovníku pozri cit. príspevok V. Budovičovej.

[11] Veľa krikľavých príkladov na dlhé alebo celkom zbytočné citáty nájdeme napr. v spomenutom Jánošíkovom-Jónovom Slovníku (napr. citáty pri odborných termínoch).

[12] Spôsob ilustrácie slov typickými spojeniami v dvojjazyčnom slovníku použil u nás vedome a s teoretickým odôvodnením prvý prof. A. V. Isačenko *v Slovensko-ruskom slovníku* (I. diel vyd. Slovenská akadémia vied a umení r. 1950). Od neho pochádza aj termín exemplifikácia.

domie. V takýchto prípadoch treba postupovať s veľkou opatrnosťou a overovať si znenie fráz v čo najväčšom kolektíve.

Ďalšou dôležitou úlohou slovnikára je charakterizovať slová, ktoré to potrebujú, z hľadiska štylistického. V našich pomeroch, keď nemáme rozriešené ešte ani základné problémy štylistiky, je táto úloha zvlášť ťažká a zodpovedná.[13] Treba ju však splniť v záujme zvýšenia jazykovej kultúry. Okrem toho môžu byť štylistické poznámky v slovníku (i keď budú mať nedostatky) východiskom bádateľských prác z oblasti štylistiky.

Slovnikár musí dobre, a to aktívne ovládať aj súčasnú gramatickú a pravopisnú normu. V normatívnom slovníku treba totiž nielen každé heslové slovo, ale každý výklad, každú exemplifikáciu, každý citát upraviť podľa súčasnej spisovnej normy. V nijakej inej práci nie je také dôležité, aby sa úzkostlivo dodržiavala spisovná norma, ako práve v slovníku. Veď poslaním slovníka je spisovnú normu upevňovať. Aktívna znalosť gramatickej normy je však slovnikárovi potrebná najmä preto, aby pri spracúvaní hesiel nezabudol, s akými ťažkosťami alebo pochybnosťami je v praxi spojené používanie toho alebo onoho slova. Používateľ slovníka bude pri všetkých svojich pochybnostiach hľadať v slovníku poučenie. A normatívny slovník môže dobre plniť svoje poslanie len vtedy, ak dá používateľovi odpoveď na každú jeho pochybnosť v otázkach jazykovej správnosti. Preto je dôležité, aby v slovníku boli dosť bohaté gramatické poznámky, či už tvaroslovné (najmä pri kolísaní a dvojtvaroch), alebo syntaktické (najmä slovesné väzby).[14]

Vo svojich stručných poznámkach o slovnikárskej práci sme sa nedotkli všetkých problémov lexikografie. Išlo nám len o to, aby sme slovnikársku prácu postavili do správneho svetla ako špecifický druh tvorivej vedeckej práce. I keď sa niektoré zásadné otázky (ako je napr. určenie typu slovníka, vymedzenie pojmu dnešného spisovného jazyka, spôsob a rozsah excerpcie, výber slov istých typov, stavba hesla a i.) riešia vopred, a to obyčajne v kolektíve, treba pri každom hesle riešiť osobitné problémy, a to je individuálna úloha lexikografa, ktorý príslušné heslo spracúva. Pravda, zostavovanie slovníka je zložitá práca a jej jednotlivé zložky (príprava materiálu a časť technického postupu) sú iba prípravou k tvorivej vedeckej práci. Bez tvorivej vedeckej práce lexikografa by však nevzniklo ani najjednoduchšie heslo. Väčšina hesiel v slovníku predstavuje vlastne samostatné, veľmi zhustené jazykovedné štúdie, neveľké rozsahom, ale tým bohatšie obsahom.

Slovenská lexikografia nemala nikdy také možnosti rozvoja, aké má dnes v rámci Slovenskej akadémie vied. Súčasne však stále vzrastajú aj úlohy našej lexikografie. Tieto úlohy budeme môcť splniť iba vtedy, ak vychováme široké kádre lexikografov, ktorí budú mať správny vzťah k slovnikárskej práci.

JÁN HORECKÝ

MIESTO ODBORNEJ TERMINOLÓGIE V SLOVNEJ ZÁSOBE

Odbornou terminológiou rozumieme súhrn slov a pomenovaní, ktorými sa v určitom vednom alebo výrobnom odbore označujú jednotlivé veci, predstavy a

[13] Niektoré problémy z tejto oblasti naznačuje M. Šalingová vo svojom príspevku v tomto čísle SR.

[14] Pozri o tom podrobnejšie v príspevku M. Marsinovej v tomto čísle SR.

pojmy. Je to teda tá časť slovnej zásoby, ktorá je svojím rozsahom obmedzená na určitý odbor ľudskej činnosti.

Nie je zriedkavý prípad, že význam príliš špeciálnych, odborných slov je veľkej časti príslušníkov národného jazyka neznámy. Z tohto stavu azda vyplýva niekedy snaha upierať odborným termínom miesto v slovnej zásobe spisovného jazyka a v celkom extrémnej formulácii tvrdiť, že odborné termíny vôbec nepatria do slovnej zásoby spisovného jazyka.

Pokladáme preto za potrebné a užitočné ukázať, aké vzťahy sú medzi odbornými termínmi a slovami bežnej slovnej zásoby, resp. podrobnejšie osvetliť, aké miesto zaujíma odborná terminológia ako celok v slovnej zásobe dnešnej spisovnej slovenčiny.

Pri skúmaní slovnej zásoby daného jazyka sa zreteľne vydeľuje vrstva slov viac alebo menej známych väčšine príslušníkov nášho jazyka. Jej jadro tvoria slová základného slovného fondu, ale nie je obmedzená len na tieto slová. Dôležitým znakom tejto vrstvy je, že bez ohľadu na mieru zrozumiteľnosti nemajú slová patriace do nej spravidla nijaké štylistické zafarbenie. V novšej literatúre sa tejto vrstve dáva názov neutrálna vrstva slovnej zásoby.[1]

Okolo tejto neutrálnej vrstvy sa zoskupujú väčšie alebo menšie vrstvy slov s určitým štylistickým zafarbením, pre ktoré je príznačné to, že sú obyčajne synonymné k slovám neutrálnej vrstvy. Názorne vidieť tento rozdiel napr. na dvojiciach *nohy — hnáty, rečniť — rečňovať, dopravný zamestnanec — dopravák, jarný kabát — jarník,* kde proti spisovným slovám (uvedeným na prvom mieste) sú slová hovorové alebo až slangové.

V tejto súvislosti treba poznamenať, že synonymá nie sú len medzi jednotlivými štýlovými vrstvami, ale aj v rámci jednej vrstvy — hovoríme potom o významových, resp. ideografických synonymách. Ďalej je zrejmé, že nie ku každému slovu neutrálnej vrstvy možno nájsť paralelné slovo z nejakej inej štýlovej vrstvy.

Ba sú aj také prípady, že štylisticky zafarbené slovo, ktoré nemá paralelu v neutrálnej vrstve slovnej zásoby, je jediným pomenovaním pojmu alebo veci. Platí to najmä o niektorých hovorových slovách ako *montgomerák, kovák,* ktoré práve preto postupne prenikajú aj do spisovného jazyka.

Niekedy sa v tejto súvislosti hovorí aj o nárečových slovách. No klásť na jednu rovinu slová hovorové, resp. slangové a nárečové nie je správne, pretože nárečie predstavuje temer taký osobitný útvar ako spisovný jazyk, nehľadiac, pravda, na rozdiely v bohatosti slovnej zásoby, niektorých gramatických tvarov a syntaktických konštrukcií.

Dôležité je, že aj pri nárečí možno hovoriť o neutrálnej vrstve slovnej zásoby i o vrstvách štylisticky zafarbených, i keď nie v takej miere diferencovaných ako v spisovnom jazyku. Rozdiel je aj v tom, či sa nárečové slovo preberá ako výrazový prostriedok umeleckého jazyka, najčastejšie na charakterizovanie osoby alebo miesta, alebo či sa preberá do odborného štýlu ako termín. Ako súčasť umeleckého kontextu môže mať nárečové slovo určitú štylistickú hodnotu, kým nárečové slovo po prevzatí do odbornej terminológie stráca svoju nárečovú príchuť" a stáva sa súčasťou štylisticky neutrálnej vrstvy slovnej zásoby.

[1] A. D. Grigorieva, *Ob osnovnom slovarnom fonde i slovarnom sostave russkogo jazyka,* Moskva 1953, 23. — E. Rieselová, *Abriss der deutschen Stilistik,* Moskva 1954, 53. — L. Doležel, *K obecné problematice jazykového stylu,* Slovo a slovesnost XV, 1954, 100.

Po tomto úvode možno skúmať, či odborná terminológia tvorí takú štýlovú vrstvu, ako napr. slová hovorové, slangové a vulgárne.

Predovšetkým možno konštatovať, že vo veľkej väčšine prípadov termíny nie sú synonymami k slovám neutrálnej vrstvy, ale skôr naopak, že k niektorým termínom možno postaviť hovorové, ale najmä slangové paralely. Skutočnosť, že proti termínu *žiarovka* je ľudové slovo *hruška,* proti termínu *francúzsky kľúč* hovorové slovo *francúz,* proti názvu *Flemingov roztok* slangové *fleming,* proti *strojček* hovorové *mašinka* atď., práve najpresvedčivejšie ukazuje, že odborné termíny sú časťou neutrálnej vrstvy slovnej zásoby.

Od bežnej slovnej zásoby sa však niektoré odborné termíny odlišujú predovšetkým menšou známosťou, resp. obvyklosťou pre väčšinu používateľov spisovného jazyka. Jednako však patria do spisovného jazyka, práve tak ako odborný jazykový štýl nemožno vylučovať zo spisovného jazyka. Veď vieme, že odborná terminológia je práve najtypickejším znakom tohto odborného jazykového štýlu.

Pozrime sa teraz, aký je vzťah medzi odbornými termínmi a ostatnými slovami slovnej zásoby, predovšetkým jej neutrálnej vrstvy.

V štrukturalistickom období našej jazykovedy sa najmä v českej literatúre zdôrazňovala autonómnosť jednotlivých „funkčných jazykov". Práve na základe takéhoto chápania jazyka sa mohlo hovoriť, že napr. v odbornom jazyku sú určité prvky konštantné a že tie sa len doplňujú určitými prvkami preberanými z bežného jazyka.[2] Pri takomto chápaní odborný jazykový štýl sa pokladal za čosi samostatného, čo sa prvkami bežného jazyka, najmä prvkami bežnej slovnej zásoby len vypĺňuje. Tým sa teda automaticky popiera základná súvislosť odborného jazykového štýlu s národným, resp. spisovným jazykom a súvislosť terminológie s bežnou slovnou zásobou.

Aj pri takomto zásadne nesprávnom chápaní, ktoré dnes už nemožno pokladať za prijateľné, značilo učenie pražskej školy v teórii termínu pozoruhodný pokrok. Ukázalo sa, že niektoré slová sa používajú len ako termíny, teda len v odbornom jazykovom štýle (v jednom alebo i v niekoľkých odboroch), kým iné slová sa používajú aj v bežnej slovnej zásobe aj v terminológii. Takéto slová sa označovali ako automatizované slová.[3] Ide tu o slová ako *zub, baran, koleno, rameno, kalich, kôň, mostík, kmeň, koreň,* ktoré sa popri svojom bežnom význame používajú aj na označovanie niektorých odborných pojmov (napr. *zub píly, koleno rieky, rameno semafora, kalich* na kvete, *kôň* v telovýchove, *mostík* na zube v ústach, *kmeň* a *koreň* v jazykovede). Je zrejmé, že v odbornej terminológii sa používa metaforický, prenesený význam týchto slov, pričom sa metafora automatizovala, lexikalizovala. Hovoriť o automatizovaných slovách teda možno len obrazne, pretože pôvodne išlo skôr o aktualizovaný význam.

Okrem toho sa pri takomto chápaní zdôrazňovala len jedna stránka prenášania, prenášanie z bežnej slovnej zásoby do odbornej terminológie. Nerozvádzal sa druhý spôsob prenášania, prenášanie z jednej terminológie do druhej. Také slová ako *číselník, záves, letka, peruť, obojživelník, sklz* mohli sa už chápať ako termíny, hoci vo vzťahu k pôvodnej terminológii v novom prostredí išlo o práve také automatizácie ako v prípadoch *zub, koleno* a pod.

---

[2] Porov. napr. L. V. Kopeckij, *O lexikálním plánu hospodářského jazyka,* Slovo a slovesnost 1, 1935, 120.

[3] Napr. v článku B. Havránka *Terminologie* v Ottovom slovníku naučnom, Dodatky VI, 2, str. 1078.

Pri pojme automatizácie sa však nevysvetľuje, resp. nezachycuje ešte ďalší, veľmi častý prípad tvorenia pomenovaní presnejším vystihnutím, presnejšou definíciou slov z bežnej slovnej zásoby. Ide tu napr. o také prípady ako *bezpečnosť, hustota, jemnosť, účinnosť, násobok lietadla, výkon, čistka, zakmenenie, hodnota, dopyt* a pod.

Popri bežnom význame slova *bezpečnosť* totiž názov *bezpečnosť* sa definuje ako súčiniteľ obyčajne určujúci pomer medzi počtárskym a prípustným násobkom pri tom istom namáhaní lietadla, *hustota* ako množstvo nejakej fyzikálnej veličiny obsiahnuté v objemovej jednotke, *jemnosť* ako prevrátená hodnota kĺzacieho pomeru, resp. pomer súčiniteľa vztlaku k súčiniteľovi odporu, *násobok lietadla* ako bezrozmerné číslo definujúce pevnosť lietadla pri rozličných, obvykle najmenej priaznivých podmienkach zaťaženia, *výkon* ako práca vykonaná za jednotku času, *čistka* ako výchovný zásah založený na negatívnom výbere, *zakmenenie* ako pomer skutočnej kruhovej plochy alebo hmoty k hmote alebo ploche výnosových tabuliek, udanej pre plné zakmenenie, *hodnota* ako množstvo spoločensky nutnej abstraktnej práce obsiahnutej v tovare, *dopyt* ako záujem o kúpu určitého tovaru alebo služby, ale aj ako množstvo tovaru alebo služieb, o kúpu ktorých je záujem.[4]

Vo všetkých uvedených prípadoch ťažko by bolo hovoriť o automatizácii slova, keď ide vlastne len o spresnenie významu. Sotva však možno označovať tieto termíny ako homonymá k bežným slovám *bezpečnosť, dopyt, čistka,* pretože vzťah k obvyklému významu je celkom jasný.

Ale ani tá skupina termínov, ktorá sa podľa štrukturalistickej teórie pokladala za termíny vo vlastnom zmysle, nie je bez súvisu s bežnou slovnou zásobou. Mnohé takéto termíny nie sú síce v bežnej slovnej zásobe, ale to neznamená, že sa do nej v krátkom čase nemôžu dostať. Veď práve oblasť odbornej terminológie je tá oblasť slovnej zásoby, z ktorej mnohé a mnohé slová stále prechádzajú do bežnej slovnej zásoby. Napr. slovo *rozhlas* bolo pri svojom vzniku pomerne málo známe, patrilo k celkom odborným termínom a dnes by ho bolo možno zaradiť temer do základného slovného fondu. Podobne napr. slovo *obrazovka,* dnes ešte pomerne odborné slovo z televízie, môže sa veľmi skoro stať celkom bežným. Možno povedať, že odborná terminológia je ustavičným zdrojom nových slov, z ktorého prechádza do bežnej slovnej zásoby veľká časť neologizmov.

S bežnou slovnou zásobou súvisia odborné termíny najmä tým, že sú utvorené podľa tých istých slovotvorných modelov ako bežné slová. Táto vlastnosť je dôležitá predovšetkým preto, že vo väčšine nových termínov i nových slov vôbec ide o slová odvodené alebo v menšej miere zložené. Termíny ako *dorub, dobeh lietadla, podpilok, zápoj, výtvarnica, predstih, vetroň, výkrut, palivomer, holorub* sú nepochybne utvorené podľa vžitých slovotvorných modelov. Rozdiel medzi odbornými termínmi a slovami bežnej slovnej zásoby môže byť z tohto hľadiska iba v miere využitia jednotlivých slovotvorných prvkov. V odbornej terminológii sa niektoré slovotvorné prvky využívajú častejšie než v bežnej slovnej zásobe (napr. prípona *-ina* v názvoch hromadných, prípona *-iar* v zoologickej nomenklatúre — *parochniar, zrniar* a pod.). Podobne sa napr. v anatomickej terminológii oveľa

[4] Vysvetlenia k technickým (strojníckym) názvom sú z *Leteckého terminologického slovníka* (Bratislava 1953), k lesníckym z *Lesníckeho terminologického slovníka* (Bratislava 1953) a k ekonomickým z materiálu Komisie pre ekonomickú terminológiu pri ÚSJ.

viac využíva skladanie než v bežnej slovnej zásobe, ako vidieť napr. zo zložených prídavných mien *driekovorebrový* (sval), *zobákovoramenný* (sval), *predpriehlavkovočlánkové* (kĺby), *zobákovokľúčnoprsná* (pokrývka) a pod.

Táto odlišnosť je však v mnohých prípadoch, ako sme už naznačili, len dočasná, pretože s prenikaním špeciálnejších termínov do celonárodného používania stávajú sa aj takéto menej bežné slovotvorné modely celonárodnými.

Okrem toho nie sú neznáme prípady, že práve v odbornej terminológii vznikol popud k diferenciácii niektorých slovotvorných prvkov. Vidieť to napr. na tendencii rozlišovať prípony *-ový* a *-ný*, ba dokonca aj prípony *-ový* a *-atický* pri prevzatých prídavných menách (napr. *plazmový — plazmatický)*.

Väčší stupeň využitia niektorých slovotvorných modelov a prvkov však nemôže znamenať, že by sa v odbornej terminológii mala dávať prednosť práve prvkom odlišným od prvkov spisovného jazyka alebo že by sa mali využívať také prostriedky, ktoré v jazyku vôbec nie sú alebo ktoré už odumreli. Takýto postup by bol zrejme na škodu celonárodnému charakteru odbornej terminológie, ku ktorému vývin vo všetkých odboroch jasne smeruje. Niektoré špeciálne slovotvorné prostriedky z nárečí sa využívajú pomerne málo (napr. v zoológii skladanie typu *kosilaba*), spravidla ide o modifikovanie nárečového slova spisovnými slovotvornými prostriedkami.

Zhoda s celonárodnými slovotvornými prvkami je nám dôležitým kritériom pri posudzovaní jazykovej správnosti terminológie. Iba v celkom odľahlých prevzatých slovách, napr. v mnohých názvoch organickej chémie (napr. *indol, indanón, dekalol)* sa ponecháva medzinárodné znenie, ba pripúšťajú sa aj slovotvorné modely inak neobvyklé (napr. *metakyselina, ortozlúčenina*).

Ešte jasnejšie sú vzťahy medzi terminológiou a bežnou slovnou zásobou v takých termínoch, ktoré sa skladajú z niekoľkých slov. V uvedenom príspevku B. Havránka sa nazývajú „automatizovanými súsloviami", čím sa azda naznačuje, že ide o spojenie takých slov, ktoré sú „automatizované" z hľadiska terminológie. V skutočnosti však možno aj v takýchto združených pomenovaniach nájsť slová-termíny i slová „automatizované", a to bez nejakého osobitného systému. Vidieť to z týchto príkladov: *bočná os, priečna os, hrúbka krídla* (obidve slová „automatizované"), *hnacia skupina, násobok lietadla, staťová sústava* (tu je len jedno slovo „automatizované") a napokon napr. *aerodynamická manéž* (kde nie je ani jedno slovo „automatizované").

Ani v tejto skupine odborných termínov nie sú možné nejaké spôsoby spájania, ktoré by neboli v celonárodnom jazyku. Rozdiel je azda iba v tom, že v odbornej terminológii sa presnejšie vypracúvajú zásady pre používanie združených pomenovaní s prívlastkom zhodným a nezhodným.

Zo všetkých príkladov, ktoré sme tu uviedli, jasne vidieť, že odborná terminológia súvisí s bežnou slovnou zásobou jednak priamo, samými slovami, jednak nepriamo, slovotvornými modelmi. Okrem toho vidieť, že sa v odbornej terminológii nevyužívajú prvky štylisticky zafarbené, resp. že ak sa používajú, strácajú svoje štylistické zafarbenie. Odborná terminológia teda zrejme patrí k neutrálnej vrstve slovnej zásoby, i keď jednou svojou časťou je celkom na jej okraji. Je to asi taký vzťah ako pri neologizmoch a zastaralých slovách: aj tie sú tvorené riadnymi slovotvornými prvkami, ale sú na okraji slovnej zásoby pre svoju zriedkavosť. Pravda, odborné termíny oveľa viac prenikajú do slovnej zásoby, ba i do základného slovného fondu.

VIERA BUDOVIČOVÁ

SPRACOVANIE VÝZNAMOVEJ ŠTRUKTÚRY SLOV VO VÝKLADOVOM SLOVNÍKU

Jednou z najdôležitejších úloh slovníka je osvetliť slovo vo všetkých jeho významoch a významových odtienkoch, významy a odtienky systematicky roztriediť a podať ich výklad. V týchto niekoľkých úkonoch je ťažisko lexikografickej práce. Vyriešiť problémy súvisiace so spracovaním významov slova je dôležité nielen pre lexikografickú prácu, ale — ako to vyplýva z práce J. V. Stalina *Marxizmus a otázky jazykovedy* — problém významu slova je pre marxistickú jazykovedu jedným zo základných problémov.

Rozpracovanie významovej stránky slov je prvoradou požiadavkou pri poznávaní slovnej zásoby jazyka. Slovná zásoba slovenského jazyka je dosiaľ preskúmaná veľmi málo. Doterajšie slovenské slovníky sú výsledkom práce jedného, maximálne dvoch autorov, ktorí nemali také výhodné podmienky pre lexikografickú prácu, aké máme dnes, keď sa môžeme opierať o bohatý excerpčný materiál a pracujeme v kolektíve. Staršie slovníky sa zameriavali zväčša na to, aby zachytili bežne používané slová a zaznamenali najzákladnejšie a najviac rozšírené významy slov. Takýmto slovníkom staršieho typu je aj slovník Tvrdého.[1] Matičný slovník[2] je bohatší tak rozsahom, ako i z hľadiska rozpracovania významov, ale nevyšiel celý a okrem toho dosť zaostáva za dnešnou vyspelou lexikografickou teóriou, najmä sovietskou, takže nevyhovuje požiadavkám, ktoré sa dnes na slovník kladú.

Slovné bohatstvo jazyka, jeho svojráznosť a špecifickosť v porovnaní s inými jazykmi sa zračí nielen v rozsahu slovnej zásoby, v množstve slov, ale i v členitosti a bohatosti významov, ktoré sa navrstvili pri jednotlivých slovách v procese historického vývinu jazyka. V zmenách a prenášaní významov, v ich obraznom použití, ako i vo frazeológii sa odráža kultúrny vývin národa.[3]

V tomto článku si kladieme za úlohu jednak zhrnúť hlavné zásady a pravidlá spracovania významovej štruktúry slov vo výkladovom jednojazyčnom slovníku, ktorých sa pridržiavame pri zostavovaní slovníka spisovnej slovenčiny, jednak poukázať na niektoré problémy, ktoré sa vyskytujú pri spracúvaní významovej stránky slova a ktoré sa snažíme riešiť.

Slová, ktoré prekonali dlhý vývin, hlavne slová patriace do základného slovného fondu, majú spravidla viacero významov. Každé slovo je v konkrétnom použití obmedzené rozličnými jazykovými i mimojazykovými faktormi a okolnosťami, používa sa v rozličných slovných spojeniach a v rozličných situáciách a tak vlastne v sebe zahrnuje množstvo jemných významových odtienkov. Zachytiť celú túto zložitú škálu v slovníku by bola úloha nesplniteľná. A nie je to ani potrebné. Slovník, aby mohol zachytávať a triediť taký rôznorodý a dynamický materiál, akým je slovné bohatstvo jazyka, musí zjednodušovať a zovšeobecňovať. V slovníku teda nezaznamenávame nepodstatné, náhodné, často individuálne použitie slova, ale iba všeobecne používané alebo medzi väčším okruhom používateľov ja-

[1] Peter Tvrdý, *Slovenský frazeologický slovník,* Praha—Prešov 1933.

[2] Anton Jánošík — Eugen Jóna, *Slovník spisovného jazyka slovenského,* Turč. Sv. Martin 1946—1949.

[3] Porovnaj o tom v brožúre *Instrukcija dľa sostavlenija „Slovaria sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka",* Moskva 1953, str. 30.

zyka rozšírené významy. V rámci jednotlivých významov sa nám však často jasne vydeľujú všeobecne používané a v literatúre doložené významové odtienky.

Slovo so svojimi významami nie je statický a nemenný útvar, ale podlieha zmenám a vyvíja sa, hlavne v takých obdobiach života národa, aké práve prežívame, v období búrlivého rozvoja hospodárstva, vedy, techniky a umenia.

I. Diferencovanie a triedenie významov slova

Závažnou úlohou pri spracúvaní významovej štruktúry slova je nájsť a určiť hranice jednotlivých lexikálnych významov slova a určiť ich vzájomný pomer, z ktorého potom vyplýva ich umiestnenie v hesle. Významová štruktúra slova je veľmi zložitá, preto je ťažké vystihnúť všetky významy a významové odtienky, i keď v slovníku spisovného jazyka vychádzame zo súčasného stavu jazyka a neprihliadame na zmeny štruktúry slovných významov v historickom vývine. Materiál i skúsenosť nás učí, že významy slova nie sú rovnocenné a rovnorodé, ale že sú medzi nimi kvalitatívne rozdiely. Podľa V. V. Vinogradova[4] rozlišujeme tri základné typy lexikálnych významov slova. Sú to 1. *voľné významy,* 2. *frazeologicky viazané významy* a 3. *funkčne podmienené významy.*

V systéme významov najľahšie môžeme určiť priame, vecné, konkrétne významy slova, ktoré sú základom pre všetky ostatné významy a použitia slova. Základné vecné významy slov základného slovného fondu sú veľmi stále. To sú tzv. voľné významy, pretože ich použitie nie je obmedzené, viazané na presne determinované spojenie slov alebo na tesný rámec frazeologických spojení. Ich použitie zodpovedá konkrétnym vzťahom predmetu, ktorý označujú, ku skutočnosti.

Napríklad slovo *klinec* s významom „tenký, ostrý predmet obyčajne z kovu, slúžiaci na zbíjanie drevených predmetov, na pribíjanie a pod." sa používa vo všetkých situáciách, v ktorých sa slovo klinec v tomto význame môže vyskytnúť. Môžeme povedať napr.: *železný, drevený klinec, zatĺcť, zabiť klinec* (napr. do steny), *pribiť niečo klincom, zavesiť niečo na klinec.*

Iné príklady:

kapusta, -y *ž.* druh zeleniny s dužinatými jedlými listami tvoriacimi pevné jadro, hlávku: *hlávková, červená, kyslá, sudová k.; hlávka k-y; tlačiť, gniaviť k-u do suda* atď.

chvála, -y *ž.* prejav uznania, spokojnosti s niekým al. niečím: *slúžiť niekomu na ch-u, zasluhovať ch-u, byť hodný ch-y, dostalo sa mu ch-y, zahrnúť niekoho ch-ou, vzdávať niekomu ch-u, prekypovať ch-ou o niekom* atď.

choroba, -y, chorôb *ž.* porucha zdravia, telesné al. duševné ochorenie, nemoc: *nákazlivá, chytľavá, infekčná ch., detská, duševná ch., srdcové, nervové, očné, ženské ch-y; ch-y dobytka; morská ch-a; mať nejakú ch-u; v ch-e, priebeh ch-y* atď.

Slovo môže mať niekoľko voľných významov, avšak v pomere k základnému vecnému významu sú všetky ostatné voľné významy odvodené. Tieto odvodené čiže druhotné voľné významy vznikajú zúžením, rozšírením, najčastejšie prenesením základného vecného významu.

Na rozdiel od voľných významov frazeologicky viazané významy

[4] *Osnovnyje tipy leksičeskich značenij slova,* Voprosy jazykoznanija, Moskva 1953, č. 5.

slova nie sú v použití obmedzené iba svojím reálnym obsahom, ale vystupujú iba v určitých, presne determinovaných, niekedy celkom ustálených, inokedy voľnejších spojeniach slov čiže frázach.

Vo väčšine prípadov sú frázy významovo nerozložiteľné, presne ustálené, zmeravené spojenia slov. Význam dáva iba fráza ako celok. Jednotlivé slová, z ktorých je frazeologické spojenie zložené, nemôžeme z frázy vytrhávať, ani nemôžeme určiť význam jednotlivých slov frázy, pretože jednotlivé slová vo frazeologickom zvrate sú na sebe úzko významovo závislé. Takéto sú napríklad frázy: *prísť niečomu na koreň* pochopiť niečo; *niečo mu vŕta v hlave* nedá mu pokoja; *niečo mu leží na srdci* trápi ho; *zatiahnuť si opasok, remeň* uskromniť sa; *držať jazyk za zubami* mlčať; *pozrieť niekomu na zuby* prehliadnuť jeho úmysly.

Vyskytujú sa však aj také frazeologické spojenia, ktoré nie sú celkom zmeravené a ktoré môžeme do určitej miery obmieňať, aktualizovať. Uvedieme niekoľko príkladov na takéto skupiny fráz:

puknúť od smiechu, od hnevu, od závisti, puknúť smiechom, hnevom veľmi sa smiať, hnevať, závidieť;

držať niekomu kázeň, robiť niekomu kázeň napomínať, karhať niekoho;

dať sa na zlé, krivé, bludné cesty, chodníky, chodníčky, zviesť niekoho na zlé, krivé cesty, chodníky, chodníčky, chodiť po zlých, krivých, bludných cestách, chodníkoch, chodníčkoch — v týchto frázach slová *cesta, chodník* a *chodníček* znamenajú spôsob života;

navariť si kaše, navariť si zlej, nepríjemnej kaše, dostať sa do kaše, byť v kaši, nechať niekoho v kaši — v týchto spojeniach *kaša* má význam „zlé, nepríjemné položenie, mrzutosť";

byť pravou rukou niekoho — v tomto spojení pomenovanie *pravá ruka* označuje niekoho užitočného, nepostrádateľného.

Z týchto frazeologických spojení sme náchylní abstrahovať nový význam toho slova, ktoré je v skupine fráz pevné, lebo sa nám zdá, že slovo i v tomto význame má široký okruh používania. To by však nebolo správne. Nebolo by napr. správne, keby sme význam „karhanie, napomínanie" uvádzali ako nový význam slova *kázeň*, alebo keby sme pokladali význam „zlé, nepríjemné položenie, mrzutosť" za nový význam slova *kaša* atď. I keď uvedené frázy môžeme obmieňať (a iste by sme aj v literatúre u rozličných autorov našli rozličné individuálne formy týchto fráz), spomínané významy slov *puknúť, kázeň, chodník* atď. musíme pokladať za frazeologicky viazané.

Pravda, i priamy vecný význam alebo druhotný voľný význam môže sa niekedy používať vo veľmi úzkom okruhu, avšak tento úzky okruh použitia je určený reálnym obsahom slova. Napr. príslovka *jednohlasne* sa používa iba v spojeniach *zvoliť jednohlasne* (napr. kandidáta) a *spievať jednohlasne.*

Kritériom samostatnosti významu je teda možnosť spájať ho s neobmedzeným počtom slov v rámci jeho reálneho obsahu. Takýto význam budeme v slovníkovom hesle uvádzať ako osobitný význam slova, označíme ho číslicou podľa jeho pomeru k ostatným významom a budeme ho exemplifikovať, ilustrovať príkladmi, spojeniami, ktoré používateľovi názorne ukážu konkrétne využitie slova v rozličných situáciách.

Vidíme, že rozlíšenie voľných a frazeologicky viazaných významov je veľmi dôležité a potrebné pre lexikografickú teóriu a prax, lebo v ňom nachádzame kritériá, podľa ktorých určujeme hranice jednotlivých významov slova a poradie významov v hesle. Teraz sa budeme vedieť vyvarovať takých tradičných chýb,

ako je abstrahovanie nového významu zo skupiny frazeologických spojení alebo *výklad domnelého* významu opísaním jednotlivých fráz.

Od frazeologicky viazaných významov treba rozlišovať v ý z n a m o v é o d t i e n k y slova. To sú rozličné obrazné použitia slova, vytvorené prenesením niektorého zo samostatných významov, ktoré sú síce zrozumiteľné celému jazykovému kolektívu, ale sú málo doložené. Napr. pri slove *koberec* máme spojenie *koberec kvetov, koberec hviezd, trávnatý koberec,* ktoré sú básnickým prenesením základného významu slova *koberec,* označujúceho tkanú, pletenú alebo viazanú pokrývku na podlahu, obyčajne pestrých farieb s rozličnými vzormi. Vidíme, že v základnom význame slova *koberec* je možnosť takéhoto obrazného použitia, preto je každému zrozumiteľné, i keď sa používa iba v istých kontextoch (napr. v básnickej reči). Uvedený významový odtienok pričleňujeme k základnému významu, z ktorého je prenesený, a označujeme ho skratkou *pren.* Vykladáme ho ako „pestrú, farebnú plochu".

Iné príklady:

chumáč, -a *m.* niečo zhluknuté dohromady, spletená, zhúžvaná, neusporiadaná masa, chuchvalec: *ch. vaty, trávy; ch. vlasov, srsti; ch. snehu; pren. expr. ch. hmly, dymu; ch. ľudí* kŕdeľ, húf

chrám, -u *m. kniž.* budova určená na bohoslužby, kostol; *pren. sláv.*[5] miesto al. budova niečomu zasvätená, stánok, príbytok: *ch. Tálie* divadlo; *ch. umenia, vedy, ch. prírody*

Pri spracúvaní významových odtienkov si treba položiť otázku, ktoré významy alebo významové odtienky máme v slovníku uvádzať, keď vieme, že v jazyku sa tvoria stále nové významy a odtienky, a to i také, ktoré ani nepoznáme ani nemáme doložené. Tu nám musí byť vodidlom o b j e k t í v n e j e s t v o v a n i e toho-ktorého významu alebo významového odtienku. Objektívne jestvovanie významu v jazyku znamená, že význam alebo odtienok je nielen zrozumiteľný, ale jazykový kolektív ho aj aktívne používa. Naproti tomu mnohé významy a odtienky majú subjektívnu platnosť, ich vznik je podmienený situáciou a samým indivíduom, ktoré nový význam alebo odtienok tvorí na základe svojich predstáv, skúseností a asociácií.[6] V slovníkovej praxi nemôžeme brať do úvahy a v hesle spracúvať ojedinele doložené, individuálne utvorené a nezaužívané obrazné či iné použitia slova alebo významu, ale len tie odtienky, ktoré máme hojnejšie doložené a ktoré sami poznáme, resp. ktorých používanie si overíme výskumom jazykového úzu väčšieho počtu používateľov spisovného jazyka.

Tretí typ významov, f u n k č n e p o d m i e n e n é v ý z n a m y sú také významy slova, ktoré sú podmienené funkciou slova vo vete. Táto otázka sa musí vyriešiť na slovenskom materiáli najprv v oblasti gramatiky, až potom budeme môcť v lexikografickej praxi vydeliť nový typ funkčne podmienených významov.

Objasnenie základných typov lexikálnych významov slov nie je, pravda, návodom, podľa ktorého by sme vedeli mechanicky spracovať významovú štruktúru každého konkrétneho slova. To je práca, ktorú musí každý lexikograf urobiť sám na základe materiálu a svojho jazykového vedomia. Vinogradovova teória je nám však teoretickou oporou, ktorá umožňuje pochopiť štruktúru každého konkrétneho slova a odôvodniť tie postupy, ktorých sa pridržiame. Z Vinogradovových téz vyplýva, že základný vecný význam slova má stáť v poradí významov na prvom

[5] *sláv.* = slávnostný štýl

[6] Porov. L. A. B u l a c h o v s k i j, *Vvedenije v jazykoznanije,* časť II, str. 36.

mieste. Za ním nasledujú osobitne očíslované odvodené, druhotné voľné významy v takom poradí, aby bol zachovaný ich súvis, pravda, s ohľadom na ich frekvenciu a mieru používania v súčasnom spisovnom jazyku. Čo sa týka frazeologicky viazaných významov, z Vinogradovových téz vyplýva, že každú frázu alebo skupinu fráz so spoločným jadrom vysvetľujeme osobitne a neabstrahujeme z nich nový význam.

Uvedené kritériá pre rozlišovanie významov platia iba pre slová plnovýznamové: substantíva, adjektíva, slovesá a čiastočne i pre adverbiá, zámená a číslovky. Slová s gramatickým významom, ako predložky, spojky a častice, i keď majú svoje veľmi všeobecné významy, spracúvame predovšetkým s ohľadom na ich gramatickú funkciu.[7]

Osobitné postavenie majú slovesá. Sú to slová plnovýznamové, no pri spracúvaní významov slovesa prihliadame i na jeho gramatické využitie. Pri určovaní významov slovesa teda kombinujeme kritérium významové a gramatické. Je to odôvodnené tým, že zmena gramatických kategórií toho istého slova často sprevádza zmenu významu. Pri triedení a rozlišovaní významov slovesa sú niekedy vodidlom slovesné väzby. Rozličné väzby toho istého slovesa upozorňujú lexikografa na rozličné významy slovesa. Napr.: *biť niekoho* udierať, *biť do niekoho* napádať niekoho; *smiať sa na niečom* byť niečím rozveselený, *smiať sa z niekoho* vysmievať sa niekomu.

Inokedy to isté sloveso má iný význam, keď je predmetové, a iný, keď je podmetové (bezpredmetové). Napr.: *kričať* hlasno hovoriť, *kričať na niekoho* volať na niekoho; *chvieť sa* triasť sa, *chvieť sa o niekoho, o niečo* obávať sa, báť sa o niekoho, o niečo.

Často však pri jednom význame máme niekoľko väzieb, napr.: *chytiť sa niečoho, do niečoho, niečo robiť* začať nejakú činnosť.

I pri substantívach gramatické zmeny toho istého slova poukazujú na zmeny vo významovej štruktúre. Napr. množné číslo *kruhy* znamená spoločenskú vrstvu (napr. pohybovať sa vo vysokých kruhoch), kým v jednotnom čísle slovo *kruh* tento význam nemá.

Slovo má iný význam, keď označuje osobu alebo živočícha, a iný, keď sa vzťahuje na neživú vec. Napr.:

chiméra, -y *ž.* **1.** v gréckom bájosloví obluda chrliaca oheň, podobajúca sa spredu na leva a zozadu na draka; **2.** príšera, obluda vôbec; **3.** niečo neskutočné, falošné zdanie, halucinácia, vidina, prelud, mam

Takýmto rozlíšením na základe gramatickej diferenciácie vznikajú homonymá typu *kohút*[1] samec kurovitých vtákov, *kohút*[2] zariadenie na potrubí. Podobne *gigant*[1] obor v gréckom bájosloví; *gigant*[2] vec obrovských rozmerov (napr. stavba, pohorie a pod.). Na homonymitu poukazuje aj tvorenie odvodených slov. Od *gigant*[1] sa tvorí adjektívum *gigantský,* od *gigant*[2] *gigantický.*

Zmena významu nastáva aj pri personifikácii živočíšnych mien. Napr.:

chameleón, -a, *mn. č.* -y *m.* **1.** plaz, ktorý mení farbu svojho tela podľa prostredia, v ktorom sa pohybuje; **2.** *zosob. mn. č.* -i človek, ktorý podľa okolností mení svoje názory, hlavne svoje politické presvedčenie

Aké príčiny podmieňujú vznikanie nových významov a akým spôsobom sa pri niektorých slovách hromadia významy a vytvárajú sa mnohovýznamové slová?

[7] Porov. o tom v príspevku M. Marsinovej v tomto čísle Slovenskej reči.

Najčastejší proces, ktorý umožňuje vznikanie nových významov, je prenášanie významov. Je to živý prostriedok, ktorý máme naporúdzi, keď pomenúvame nové, doteraz neznáme skutočnosti, predmety a javy. Jazyk nedisponuje neobmedzeným počtom slov. Nové základné slová vznikajú vo vývinovom procese jazyka pomerne zriedkavo. Nové pomenovania sa tvoria obmieňaním známych slov pomocou predpôn alebo prípon, t. j. odvodzovaním, ďalej veľmi často voľným alebo tesným spájaním viacerých v jazyku jestvujúcich slov. Jazyk má však aj inú možnosť pomenovania nových pojmov. Nové pomenovanie sa môže uskutočniť nielen formálnym odvodením, ale aj odvodením významu. Prenášanie významov, nazývané tiež obrazné čiže metaforické pomenovanie, je vlastne myšlienkovým procesom asociácie, pomocou ktorej si novú, neznámu vec dávame do súvislosti so známou vecou na základe niektorých spoločných vlastností alebo na základe podobnosti. Túto skutočnosť možno uviesť ako dôkaz, že človek nechápe predmety a javy izolovane, ale vždy na základe svojich predchádzajúcich skúseností a svojich znalostí o svete, ktorý ho obklopuje. Tak nový predmet, ktorý vstupuje do nášho vedomia, sa pomenúva rovnako ako predmet, s ktorým má spoločnú podobu (niekedy, pravda, veľmi približnú, napr. *žeriav,* vták, *žeriav* stroj na dvíhanie bremien) alebo s ktorým má spoločné niektoré vlastnosti (napr. *koleno nohy, koleno rieky*). Inokedy sa nový predmet pomenúva rovnako ako predmet, z ktorého vznikol alebo ktorého funkciu preberá (napr. *husie pero, plniace pero*). Súvislosť významov slova nie je vždy taká zrejmá ako v uvedených prípadoch. Poznáme niektoré veľmi staré prenesené významy, pri ktorých vieme určiť ich súvislosť so základným významom iba vedeckou analýzou. Jestvujú aj také významy, ktorých vzájomnú súvislosť ani nepoznáme, ani nijako nepociťujeme. Tieto už ani nepokladáme za dva významy jedného slova, ale za dve samostatné slová. Toto je jeden druh homoným (napr. *pero* nástroj na písanie, *pero* pružina). Často pri prenášaní ide o vysokú abstrakciu pôvodného konkrétneho významu (napr. *chlieb* potrava, *chlieb* zamestnanie). Inokedy je to zase veľmi obrazné a básnické stiahnuté prirovnanie, ktoré prešlo do všeobecného používania (napr. *srdce mu puká nad niečím, krv mu vrie v žilách* a pod.).

Na ilustráciu uvedieme spracovanie slov *kmeň* a *chvost,* pri ktorých ide o mnohostranné prenášanie významov.

kmeň, -a *m.* **1.** nadzemná časť stromu od koreňov po konáre, ktorá nesie korunu stromu: *hrubý, starý, bútľavý, zvrásnený k.;* **2.** v predtriednej spoločnosti spoločenstvo niekoľkých príbuzných rodov: *primitívne, kočovné k-e; slovanské, germánske k-e;* **3.** *zastar.* národ al. niekoľko príbuzných národov (napr. u štúrovcov): *národy slovanského k-a* slovanské; **4.** *zool., bot.* skupina príbuzných tried v klasifikácii živočíchov al. rastlín; *biol.* súhrn jedincov majúcich podobné ústrojenstvo; **5.** *gram.* základná časť slova bez koncoviek (pri ohýbaní): *samohláskový, spoluhláskový k.*

chvost, -a *m.* **1.** pohyblivý výrastok na konci chrbtovej kosti stavovcov: *konský ch., vrtieť, šibať, oháňať sa ch-om;* zväzok dlhších pier na zadnej časti tela u vtákov: *kohútí, páví ch.* ○ *panská láska na zajačom ch-e* je neistá, nestála; *každá líška svoj ch. chváli (prísl.)* každý človek seba vyzdvihuje; **2.** *nár.* kus dobytka: *Za statkom vidieť viac pastierov ako chvostov. (Tatarka)* **3.** niečo podobné chvostu, zúžené zakončenie niečoho, zadný cíp niečoho: *ch. lietadla, kométy, ch. papierového draka; ľud. pejor.* vrkoč; **4.** *pejor.* koniec, posledné miesto: *ch. zástupu, byť, ostávať na ch-e* (napr. vývinu) zaostávať

Metaforické prenášanie je najčastejším, nie však jediným prostriedkom obmieňania významov slova. Poznáme aj iné spôsoby, napr. metonymické prenášanie (*celé mesto sa zišlo na slávnosti* = všetci obyvatelia mesta), synekdochu (*na vlnách Dunaja* = na Dunaji), rozšírenie alebo zúženie významu (*karavána,* základný význam „sprievod tiav v púšti", druhý rozšírený význam „sprievod, dlhý rad vôbec", napr. *karavána aut* a pod.).

Na nasledujúcom príklade si ukážeme bohaté frazeologické využitie významov slova základného slovného fondu.

chrbát, chrbta *m.* **1.** zadná časť ľudského a vrchná časť zvieracieho tela od lopatiek po panvu: *vystretý, zhrbený ch.; plávať, ležať na ch-e* horeznačky; *nosiť na ch-e* (napr. batoh, dieťa), *potľapkať po ch-e* (napr. koňa), *obrátiť sa ch-om k niekomu* ○ *ukazovať niekomu ch.* nevšímať si niekoho; *ohýbať ch. pred niekým* poslúchať niekoho, podrobovať sa niekomu; *robiť niečo za ch-om niekoho* tak, aby o tom nevedel; *za ch-om vravieť niečo na niekoho* ohovárať niekoho; *mať na ch-e tridsiatku, tri krížiky* mať tridsať rokov; *namastiť niekomu ch.* nabiť niekoho; *odniesť niečo na svojom ch-e* dostať (bitku); *pocítiť na vlastnom ch-e* na sebe; *zvaliť všetko niekomu na ch.* uložiť mu všetky úlohy; *bývať pánu bohu za ch-om* v odľahlom kraji, ďaleko od centra; *mráz mu chodí po ch-e* od hrôzy, od ľaku sa trasie; *nechá si na ch-e drevo rúbať* všetko si možno k nemu dovoliť; *ukázať niekomu ch.* odvrátiť sa od niekoho, pohŕdať niekým; *od chrbta* (napr. napadnúť, udrieť) odzadu, znenazdania, zákerne; **2.** vrchná al. zadná časť predmetu: *ch. ruky, ch. jazyka; ch. stoličky, fotela* operadlo; *ch. šiat* zadná časť; *ch. knihy* časť knihy, na ktorej je väzba; **3.** niečo podobné chrbtu: *geogr. horský ch., ch. pohoria* dlhší vrchol hory al. pohoria, *kuch. srnčí ch.* druh sladkého pečiva

II. Poradie významov

Pri určovaní poradia významov viacvýznamového slova sa riadime týmito zásadami:

Na prvom mieste v hesle stojí základný vecný význam slova. Ak má slovo význam všeobecný a popri ňom i význam špeciálny, odborný, na prvé miesto v poradí významov kladieme všeobecný význam a od neho odvodené obrazné alebo abstraktné významy a až na ďalšom mieste uvádzame významy odborné. Toto usporiadanie významov je odôvodnené tým, že odborný význam slova používa ohraničená, často úzka skupina odborníkov, kým všeobecný význam je známy celému jazykovému kolektívu, ktorý význam aj aktívne používa. Vo výkladovom slovníku sa odborné termíny uvádzajú hlavne preto, že v dnešnom štádiu rozvoja vedy a techniky odborné termíny stále častejšie používajú i neodborníci a sú hojne doložené v dennej tlači, v populárno-vedeckej literatúre, ba i v beletrii. Na rozdiel od odborných a encyklopedických slovníkov odborné termíny vo výkladovom slovníku nie sú základom hesla a odlišný je aj spôsob výkladu.

Na ilustráciu uvedieme spracovanie slova *kľúč,* ktoré má všeobecné i odborné významy.

kľúč, -a *m.* **1.** kovový nástroj patriaci k zámke, slúžiaci na zamykanie a odmykanie (napr. dvier, skrine a pod.): *zatvoriť niečo na k.; k. od bytu, od brány; nepravý k.; pren.* prostriedok na dosiahnutie niečoho, na ovládnutie niečoho: *k. k úspechu, k blahobytu; nájsť k. k srdcu niekoho* spôsob, ako sa dostať

do priazne niekoho; *Gibraltár je k. k Stredozemnému moru;* **2.** pomôcka na pochopenie nejakého problému, určitého systému a pod.: *k. na rozlúštenie šifier; riešiť niečo podľa k-a; k. k tajomstvu;* **3.** *tech.* nástroj na zaťahovanie a povoľovanie skrutiek: *francúzsky k., matricový k;* **4.** *hud.* značka na začiatku hudobného riadku: *notový k.*

Obrátené poradie, na prvom mieste špeciálny, terminologický význam, je odôvodnené iba vtedy, keď všeobecne používaný význam je prenesením alebo rozšírením špeciálneho významu. Napr.:

satelit, -a *m.* **1.** *astron.* sekundárna planéta obiehajúca okolo väčšej planéty: *Mesiac je satelitom Zeme;* **2.** *obyč. živ.* kto sa bezvýhradne podrobuje vôli a konaniu iného; podrobený, vazalský štát: *boj proti fašistickému Nemecku a jeho satelitom; pokusy o vyzbrojenie amerických satelitov v Európe*

Niektoré slová by sme v ich všeobecnom význame veľmi ťažko mohli vysvetliť, keby sme pri nich nevychádzali z definície odborného významu. Platí to napr. o slovách typu *kocka.*

kocka, -y -ciek *ž.* **1.** *geom.* teleso obmedzené šiestimi štvorcovými stenami; **2.** teleso podobné kocke al. kvádru: *k. cukru, krájať mäso, cesto na k-y* ○ *vyjadriť, podať niečo v k-e* stručne, zhustene

Všeobecná zásada pri určovaní poradia významov má byť, že významy viacvýznamového slova usporadujeme tak, aby bola jasná súvislosť a vzájomná závislosť jednotlivých významov, pričom prihliadame na mieru používania jednotlivých významov. Významové odtienky spravidla vieme priradiť k významu, z ktorého vznikli, lebo ich významová závislosť od základného významu býva zrejmá. V hesle ich umiestňujeme po exemplifikácii hlavného významu a obyčajne uvádzame skratkou *pren.*[8]

Často jednotlivé významy slova patria do rozličných štylistických vrstiev jazyka. Slovo môže mať popri štylisticky neutrálnych významoch i významy knižné, hovorové, významy používané v básnickom alebo slávnostnom štýle a pod. Pri takýchto slovách na prvom mieste uvádzame význam patriaci do štylisticky neutrálnej vrstvy slovnej zásoby. Ďalšie významy z rozličných štýlov spisovného jazyka alebo z okrajových štýlov jazyka, ako sú slangy a pod., radíme tak, aby vždy význam frekventovanejší a všeobecnejší stál pred menej frekventovaným a menej všeobecným významom. Býva pravidlom, že čím bližší je význam nocionálnej oblasti, tým býva všeobecnejší a frekventovanejší. Napr.:

guľa, -le, gúľ/gulí *ž.* **1.** *geom.* teleso obmedzené guľovou plochou, ktorej všetky body sú rovnako vzdialené od stredu; **2.** teleso podobné guli: *snehová g.;* **3.** projektil strelnej zbrane; **4.** *ľud. obyč. v mn. č.* **gule** knedle; **5.** *štud. slang.* najhoršia známka, nedostatočná; **6.** *kart. slang. obyč. v mn. č.* **gule** jedna z farieb v kartách

Odborné výrazy používané vo viacerých odboroch vedeckej alebo technickej činnosti majú spravidla v každom odbore iný význam, preto je na mieste, keď využitie slova v jednotlivých odboroch vydeľujeme ako jeho nové významy. (Pozri napr. vyššie spracovanie hesla *kľúč*).

Niekedy nevieme rozhodnúť, ktorý z dvoch alebo viacerých vecných všeobecných a rovnako frekventovaných významov slova je pôvodný vecný význam. V takomto prípade poradie významov nie je nijako jednoznačne určené. Napr.:

chyba, -y, chýb *ž.* **1.** odklon od správnosti, od normy, porušenie pravidla: *gramatická, tlačová ch., hrubá, malá ch., pokladať za ch-u; robiť chyby; naučiť sa,*

[8] Príklady pozri vyššie.

vedieť niečo bez ch-y veľmi dobre; **2.** chybný, nesprávny čin, omyl, poklesok, nedostatok: *dopustiť sa ch-y, urobiť ch-u, poukazovať, upozorňovať na ch-y niekoho, zakrývať svoje ch-y, napraviť ch-u, je to moja, tvoja ch., učiť sa na vlastných chybách;* **3.** zlá vlastnosť povahy človeka: *ch. charakteru, vedieť o svojich ch-ách, upadnúť do starých chýb;* **4.** úchylka od normálneho stavu: *telesná, duševná, dedičná ch.*

Pri takýchto slovách, ktoré sú však pomerne zriedkavé, nemáme ťažkosti s triedením významov, pretože všetky významy sú všeobecne používané vecné významy a ani etymologickým výskumom nevieme zistiť, ktorý z významov je pôvodný vecný význam a ktoré významy sú druhotné, odvodené.

III. Výklad významu

Keď sa nám na základe dôkladného štúdia materiálu podarilo správne významy diferencovať, určiť hranice a poradie jednotlivých významov slova, pôjde nám o to, aby sme svoje zistenia vedeli prístupným spôsobom tlmočiť používateľovi slovníka. Pristupujeme k výkladu významov.

Už názov výkladový slovník jasne hovorí, že v jednojazyčnom slovníku sa kladie veľký dôraz na výklad významov. Výklad významov vo výkladovom slovníku nemá charakter definície, ako to býva v odborných a náučných slovníkoch. Výkladom rozumieme vymenovanie, vystihnutie najcharakteristickejších a najtypickejších znakov, vlastností a vzťahov predmetu, javu alebo činnosti, ktoré chceme používateľovi slovníka osvetliť. Výklad je teda stručnou charakteristikou slova.

Vo výkladových slovníkoch sa používajú tri typy výkladu.[9]

1. Základný a najpoužívanejší typ výkladu je zhustený výklad významu slova. Používa sa pri väčšine slov. Napr.:

chápať, -e, -u *nedok. (niečo)* prichádzať na zmysel niečoho, rozumieť niečomu, uvedomovať si niečo

2. Niektoré substantíva označujúce konkrétne predmety vyžadujú výklad opisného charakteru. Napr.:

gajdy, gájd, *ž. pomn.* ľudový hudobný nástroj zložený z piskora, do ktorého sa fúka, a z koženého mecha.

Pri opisnom spôsobe stručne opíšeme podobu, tvar predmetu, spôsob používania atď. Pri opise sa snažíme postihnúť dôležité a charakteristické vlastnosti predmetu.

3. Vo výnimočných prípadoch sa v slovníku využíva aj definícia náučného rázu. Je to pri slovách označujúcich dôležité politické, filozofické a ekonomické pojmy, s ktorými sa aj neodborníci často stretávajú v dennej tlači alebo v populárnej filozofickej a politickej literatúre. Sú to termíny ako *demokracia, komunizmus, marxizmus, leninizmus, kapitál, imperializmus* atď. Pri týchto slovách vyhľadávame definície z diel klasikov marxizmu-leninizmu.

Aby výklad významu slova v slovníku spĺňal svoju úlohu, musí vyhovovať niekoľkým základným požiadavkám.

V každom slovníku, ale najmä v slovníku stredného typu sa vyžaduje stručný a zhustený výklad. Treba vyhýbať opisným a rozvláčnym výkladom, ktoré vymenúvajú znaky a vlastnosti netypické, podružné. Takýto výklad i pri svojej ob-

[9] Pozri o tom na str. 34 v brožúre *Instrukcija,* citovanej tu v pozn. 3.

siahlosti neobjasňuje význam slova, ale ho často skresľuje a používateľa slovníka nepoučí. Táto metóda výkladu nevyhovuje najmä preto, že sa ňou nepodarí rozlíšiť významové jadrá jednotlivých významov slova, ba ani jednotlivé slová medzi sebou.

Napr. Příruční slovník jazyka českého pri slove *chléb* uvádza takýto výklad základného významu: „pečivo z těsta vyrobeného z obilné mouky a osolené vody a potom kvašeného a hněteného". V tomto výklade je zbytočná zmienka o spôsobe prípravy chleba, lebo takým istým postupom alebo veľmi podobným sa pripravujú aj iné druhy pečiva, napr. rožky, žemle, buchty a pod. Na druhej strane chýba vo výklade zmienka o tom, že chlieb je našou každodennou potravou, čo je jedným z podstatných znakov chleba, ktorým sa chlieb odlišuje od ostatných druhov múčnych pokrmov.

Za neúplný zasa treba pokladať výklad slova *chlieb* v ukážkach spracovania slovenského slovníka.[10] Výklad znie: „pokrm upečený z obilnej múky". Na tomto príliš všeobecnom výklade môžeme ilustrovať ďalšiu základnú požiadavku správneho výkladu, požiadavku konkrétnosti a vecnosti výkladu. Snaha po stručnosti výkladu nesmie zvádzať k tomu, aby sme sa obmedzili iba na všeobecné konštatovanie príslušnosti toho-ktorého pojmu k určitému okruhu pojmov, ako je to v uvedenom príklade. Je potrebné konštatovať, že chlieb je pokrm upečený z obilnej múky. Takýchto pokrmov je však veľa a vo výklade sa žiada uviesť práve tie vlastnosti chleba, ktoré nám umožňujú rozlíšiť chlieb od iných múčnych pokrmov. Výklad by mohol znieť napr. takto: pokrm upečený z obilnej múky, naša každodenná potrava. Miesto „obilnej múky" by bol ešte priliehavejší výraz „z kysnutého cesta".

V oboch uvedených výkladoch slova *chlieb* si všimnime, že na prvom mieste sa uvádza raz slovo *pečivo,* druhý raz *pokrm.* Takto sa vykladaný pojem podraďuje nadradenému, širšiemu, všeobecnejšiemu pojmu. Tento postup treba vyzdvihnúť ako všeobecnú požiadavku správneho výkladu. Pojmové zatriedenie je prvým konštatovaním, ktoré môžeme a musíme pri výklade slova v slovníku urobiť, pretože umožňujeme používateľovi zaradiť neznáme slovo, pojem do určitého významového okruhu slov, do istého pojmového radu. Pritom sa treba snažiť o to, aby sme našli najbližší nadradený pojem. Pri slove *chlieb* to bude „pokrm upečený z kysnutého cesta", lebo pokrm je široký pojem, pod ktorý zahrňujeme rozličné druhy pokrmov, mäsité, zeleninové, ovocné a i. Pri slove *stôl* bude najbližší nadradený pojem „druh nábytku", pri slove *pes* „domáce zviera" („živočích" je všeobecnejší pojem) atď.

Veľmi presne môžeme pojmove zatriediť podstatné mená. Ťažšie je to pri iných slovných druhoch. Napr. pri slovesách vieme určiť len veľmi široké, všeobecné významové okruhy, ktoré zodpovedajú gramatickému triedeniu slovies na slovesá činnostné a stavové, vyjadrujúce polohu, pohyb, telesné úkony, vydávanie rozličných zvukov, prírodné deje atď. Napr. *padnúť* — vykonať rýchly pohyb zhora dolu, *kľačať* — zaujímať polohu na kolenách, *zakričať* — vydať hlasný zvuk (o človeku), *zamýšľať, predsavziať si* — vykonávať myšlienkovú činnosť, mať úmysel atď. Pri mnohých slovesách nevieme nájsť ani takéto všeobecné určenie. V takýchto prípadoch všeobecnú úvodnú časť výkladu nahrádzajú synonymá. Napr.: *klásť* — dávať na určité miesto, *posudzovať niečo* — mať o niečom svoju mienku atď.

[10] Slovenská reč XIX, č. 3—4, str. 119.

Výklad slova sa však nemôže obmedziť iba na všeobecnú úvodnú časť, pretože má byť nielen zovšeobecňujúci, ale má vystihovať individuálne, charakteristické znaky, ktorými sa význam slova diferencuje od významov iných slov toho istého pojmového okruhu. To je výkladová, popisná časť významovej charakteristiky slova a táto časť je vlastne ťažiskom a jadrom celého výkladu. Pre túto časť výkladu sa nám nepodarilo nájsť nejaké všeobecné zásady. Vystihnutie individuálnych znakov významu slova bude pri každom slove iné a bude mať aj individuálnu formu. Lexikograf sám sa musí po uvážení rozhodnúť pre najvhodnejší a najvýstižnejší spôsob výkladu.

Jasný, výstižný a hlavne adekvátny, správny výklad významu slova je prvoradou požiadavkou pri lexikografickej práci. Túto požiadavku môže lexikograf splniť iba po dôkladnej analýze excerpovaného materiálu, ktorý treba dopĺňať stálym výskumom hovorenej reči.

Používateľa slovníka uspokojí a zároveň poučí iba taký výklad významu slova, v ktorom sa pamätá na ťažkosti a problémy, vyskytujúce sa v praxi pri používaní toho-ktorého slova alebo významu. Poslaním slovníka je pomôcť používateľovi v jeho pochybnostiach a vysvetliť mu všetky okolnosti, ktoré sú dôležité pre správne používanie slova alebo niektorého významu. Preto i stručné upozornenia a vysvetlivky ako „správnejšie", „častejšie", „zriedkavé" a pod. pokladáme za súčiastku výkladu.

Uvedené zásady platia pre výklad základného významu slova alebo pre výklad samostatných, osobitne číslovaných voľných významov. Ako máme postupovať pri výklade významových odtienkov slova? Spôsob uvádzania významových odtienkov v tesnej blízkosti významu, ku ktorému odtienok patrí, už sám osebe naznačuje používateľovi aj zmysel významového odtienku. Obyčajne sa však žiada uviesť konkrétne osobitné vysvetlenie. Vysvetlenie má byť veľmi stručné, už spôsob výkladu musí poukazovať na menšiu závažnosť významových odtienkov v celkovej významovej štruktúre slova. Uvedieme niekoľko príkladov.[11]

kniha, -y *ž.* **1.** listy papiera zviazané do zväzku; **2.** literárne dielo umelecké al. náučné, vydané knižne; *pren.* niečo, z čoho sa možno poučiť: *k. prírody, k. života, čítať v k-e dejín, k. osudu*

Niekedy je vhodný opisný spôsob výkladu významového odtienku. Ak je to možné, uvádzame aj výstižné synonymá pre lepšie pochopenie zmyslu.

kohút, -a *m.* **1.** samec kurovitých vtákov; *pren. zosob. mn. č.* -i a) o záletnom mužovi; sukničkár; b) o prchkom človeku, ktorý sa ľahko dáva uniesť hnevom

chrt, -a, *mn. č.* -y *m.* druh psa so štíhlym telom; *pren. zosob. mn. č.* -i o veľmi chudom človeku

Pri prvom význame slova *kohút* sa vyskytujú dva významové odtienky. Nie je to častý prípad, ale keď sa vyskytne, je výhodné a pre používateľa zrozumiteľné riešiť ho spôsobom uvedeným v ukážke.

Pokiaľ ide o vonkajšiu stránku výkladu, treba sa pridržať zásady, že výklad slova nemá obsahovať slová zriedkavé alebo nárečové. Úzko odborné termíny

[11] V príkladoch uvedených v tomto článku nie sú úplné slovníkové heslá. Uvádzajú sa len tie významy, ktoré sú potrebné na pochopenie príkladu. Vynecháva sa exemplifikácia.

vo výklade nemajú miesta. Mohlo by sa stať, že by sme vykladali neznáme neznámym. Tak isto treba vyhýbať citovo zafarbeným, expresívnym slovám a najmä slovám z okrajových štýlov jazyka.

Nežiadúce sú vo výklade slová, ktoré majú viac významov. Výklad potom nie je jednoznačný a jasný. Keď použijeme vo výklade viacvýznamové sloveso, uvádzame vždy aj väzbu slovesa v príslušnom význame. V definícii nesmú byť slová použité v prenesenom význame ani slová, ktoré v slovníku nebudú zachytené a nie sú vysvetlené.

Slová z rozličných štýlov jazyka, ako i odborné termíny a citovo zafarbené výrazy vysvetľujeme v slovníku slovami patriacimi do nocionálnej, štylisticky neutrálnej oblasti slovnej zásoby. Len tak sa nám podarí objektívny výklad, zbavený akéhokoľvek osobného, subjektívneho postoja k tomu-ktorému slovu. Odborné termíny v slovníku vysvetľujeme spôsobom prístupným čo najširšiemu okruhu používateľov, pričom máme na mysli vždy neodborníkov. Snažíme sa o populárny, ľahko pochopiteľný a laický výklad. Vyhýbame sa používaniu špeciálnych, iba úzkemu kruhu odborníkov známych slov. Výklad odborných termínov vo výkladovom jazykovom slovníku nemá mať charakter náučnej, encyklopedickej definície. To, pravda, neznamená, že by výklad mohol byť nepresný. Požiadavka správnosti, adekvátnosti výkladu je najmä pri výklade odborných termínov požiadavkou primárnou. Pritom sa opierame o odborné a náučné slovníky a o rozličné populárno-vedecké príručky. Často sa vyžaduje priama spolupráca s odborníkom príslušného odboru.

Pri odborných termínoch má výklad obsahovať zaradenie termínu do vednej alebo technickej oblasti, v ktorej sa termín používa. Termíny, ktoré pomenúvajú konkrétne predmety, vysvetľujeme tak, že príslušný pojem zaradíme do skupiny príbuzných pojmov, napr. medzi nástroje, nerasty, kovy, pomôcky, výrobky atď. Pri hospodársky dôležitých termínoch uvádzame podrobnejší výklad, v ktorom naznačíme využitie predmetu v niektorej hospodárskej oblasti. Ak ide o cudzie slovo, označujúce napríklad techniku určitého výrobného procesu alebo o termín administratívny, ktorý vieme preložiť domácim slovom, pridružujeme k výkladu aj domáce synonymá.

Súčiastkou výkladu slova sú synonymá, ktorými doplňujeme výklad. Synonymá spravidla nenahrádzajú výklad, sú iba pomôckou na identifikáciu slova. V slovníku uvádzame iba synonymá všeobecne používané, o ktorých môžeme predpokladať, že sú i najširším vrstvám používateľov známe. Nikdy neuvádzame synonymá nárečové alebo zo štýlov príliš vzdialených od štylisticky neutrálnej vrstvy spisovného jazyka. Spravidla sú synonymá potrebné pri slovách patriacich do rozličných štýlových vrstiev jazyka alebo pri slovách emociálnych. Tieto slová majú zvyčajne štylisticky neutrálne synonymum alebo synonymá v nocionálnej vrstve spisovného jazyka. Výklad by nebol úplný a inštruktívny, keby sme tieto synonymá vynechali. Napr. pri slove *zatárať sa* doplníme výklad synonymom *zablúdiť*, pri slove *dengľavý* uvedieme nocionálne synonymá *slabý, chudý* atď.

V niektorých prípadoch môže synonymom nahradiť výklad slova. Vysvetlenie slova bez použitia výkladu iba uvedením synoným si môžeme dovoliť v takých prípadoch, kde bez ujmy na zreteľnosti môžeme výklad vypustiť, alebo kde sa výklad použiť nedá.

Synonymum miesto výkladu uvádzame v týchto prípadoch:

a) Keď ide o zastaralé slovo (alebo o jeden z významov slova), za ktoré sa v súčasnom spisovnom jazyku bežne používa iné slovo. Napr.:

kanón, -a *m. trochu zastar.* delo
rechtor, -a *m. zastar.* učiteľ a organista
garantovať, -uje, -ujú *(komu, čo) zastar.* zaručovať sa niekomu za niečo
rínok, -nku *m. zastar.* námestie, trh ,

Tieto slová majú v súčasnom spisovnom jazyku rozličné citové zafarbenie a bohato sa využívajú najmä v krásnej literatúre. Často sú ešte živé v ľudovej reči.

b) Ak ide o slová z ľudovej reči alebo z rozličných štýlov jazyka, ktoré majú ekvivalent v štylisticky neutrálnej vrstve spisovného jazyka, uvádzame namiesto výkladu tieto štylisticky neutrálne ekvivalenty. Napr.:

kisňa, -ne *ž. ľud.* debna
pakeľ, -kľa *m. ľud.* balík
krumple, -pieľ, *ž. pomn. nár.* zemiaky
gamba, -y *ž. hovor.* pera

c) Domáce slovo ako synonymum uvádzame pri cudzích slovách, ktorých používanie je obmedzené na niektorý jazykový štýl, zväčša na odborný štýl. Napr.:

kaucia, -ie *ž. admin.* záruka
kodifikácia, -ie *ž. odb.* uzákonenie, normovanie
koalícia, -ie *ž. polit.* združenie, spolčenie.[12]

Tento spôsob výkladu možno chápať aj ako odkaz, ktorým používateľa vedieme k lepšiemu pochopeniu príslušného slova tým, že slovo dávame do súvislosti s jeho frekventovanejším synonymom.

Synonymum nahrádza výklad aj vtedy, keď heslové slovo je expresívne a má ekvivalent v neutrálnej vrstve slovnej zásoby. Napr.:

chabina, -y *ž. expr.* palica
gegyňa, -ne *ž. hovor. expr.* hlava

K nesprávnym, nespisovným slovám uvádzame správne, spisovné synonymum s poznámkou *spr.* (= správne), príp. *nespr.* (= nesprávne), pretože výklad pri nesprávnom slove by mohol nabádať k jeho používaniu a viesť k nežiadúcemu rozšíreniu. Uvedený postup núti používateľa hľadať vysvetlenie pri správnom spisovnom slove a uvedomiť si, ktoré slovo je správne a ktoré nesprávne. Ten istý postup používame aj pri slovách slangových, vulgárnych, familiárnych a vôbec takých, ktoré sú na periférii slovnej zásoby jazyka a za ktoré máme v spisovnom jazyku iné výrazové prostriedky. Napr.:

kázeň, -zne *ž.* **1.** náboženská, mravoučná a poučná reč prednesená obyč. na kazateľnici pri bohoslužbách; **2.** *(bez mn. č.) nespr.* disciplína, poriadok
karovať, *spr.* **kerovať**
fotiť, -í, -ia *slang., spr.* **fotografovať**

Správne slovo zdôrazňujeme aj graficky tým, že heslové nesprávne slovo bude v slovníku vytlačené obyčajným typom, kým správne polotučne. Pri nesprávnych slovách treba, pravda, robiť starostlivý výber a uvádzať v slovníku iba tie nesprávne alebo slangové slová, ktoré sa často používajú. Bolo by chybou, keby sme v slovníku uvádzali aj zriedkavé nesprávne slová, alebo také slová, o ktorých nesprávnosti nik nepochybuje. Tým by sme zbytočne upozorňovali na nesprávne slová.

Ďalej sa používajú synonymá miesto výkladu v tých prípadoch, kde nevieme príslušný pojem ani opísať, ani nijako ináč vysvetliť. Býva to často pri slovesách označujúcich veľmi abstraktné deje. Napr.:

---

[12] K uvedeným bodom pozri str. 32 v brožúre *Instrukcija,* citovanej tu v pozn. 3.

kázať, -že, -žu *nedok.* (*komu, s neurč., so spojkou* aby) rozkazovať, prikazovať, nariaďovať: *k. niekomu niečo robiť, k., aby niekto niečo urobil; povinnosť, rozum, srdce nám káže; robiť, ako zákon káže*

Na doplnenie výkladu uvádzajú sa niekedy aj antonymá (slová opačného významu). Antonymá sú často dobrou pomôckou na diferencovanie jednotlivých významov slova. Napr.:

chladný *príd.* **1.** bez tepla, studený (*op.* teplý); **2.** pokojný, rozvážny, triezvy; **3.** ľahostajný, odmeraný (*op.* vľúdny)

Ako vyplýva z toho, čo sme povedali, v slovníku používame temer pri každom slove iný výklad. To diktuje sama povaha slova, ktoré je samostatnou špecifickou jednotkou v slovnom bohatstve jazyka. Predsa však zisťujeme v slovnej zásobe skupiny slov pomenúvajúcich predmety alebo javy príbuzné. To sú významové skupiny slov, pre ktoré sa v slovníku snažíme nájsť spoločný typ výkladu. Takéto významové skupiny slov sú napr. mená rastlín, mená živočíchov, mená nástrojov, mená zamestnaní, mená národov a štátov atď.

Každá významová skupina slov má svoje charakteristické znaky, ktoré podmieňujú typ výkladu. Tak napr. pri pomenovaniach rastlín si treba všímať vlastnosti rastliny, na základe ktorých rastlina patrí medzi stromy, trávy, byliny a pod. Ďalej si všímame úžitkovosť rastliny, prípadne jej využitie (napr. na ozdobu, na liečenie), farbu kvetu a pod.

IV. Spracovanie odvodených slov

Určité rozpaky pri zostavovaní slovníka pôsobí výklad niektorých odvodených slov, ako sú vzťahové prídavné mená, príslovky, abstraktné podst. mená, slovesné podst. mená, zdrobneniny a i. Tieto odvodeniny mávajú v slovníkoch spravidla jednotný výklad. Pri vzťahových adjektívach to býva výklad „vzťahujúci sa na...", pri príslovkách sa používateľ slovníka musí uspokojiť s ešte všeobecnejším výkladom, ktorý naznačuje iba významovú spätosť príslušného adverbia s adjektívom, od ktorého je odvodené, napr.: *pekne adv.* k pekný. Takéto výklady sú príliš všeobecné a používateľa slovníka, ktorý nie je jazykovedcom, nijako nepoučia. Výklad „vzťahujúci sa na..." nevraví nič viac a nič konkrétnejšie ako názov vzťahové prídavné meno. Preto môžeme v slovníku, v ktorom nám ide o úsporu miesta, takéto šablónovité a nič nevysvetľujúce vysvetlenie ušetriť. Dosiahneme to pomocou metódy h n i e z d o v a n i a.

Hniezdovaním rozumieme priraďovanie odvodených slov k základnému slovu. Základné slovo so svojimi odvodeninami tvorí jedno hniezdo. Za istých podmienok môže hniezdovanie nahradiť výklad odvodených slov. Prvou podmienkou je zásada mierneho hniezdovania. K základnému slovu priraďujeme iba presne vymedzené odvodeniny. V pripravovanom slovníku slovenského jazyka priraďujeme k heslu podstatného mena odvodené vzťahové prídavné mená na *-ný, -ský, -cký (-ický), -ový*, od týchto prídavných mien odvodené príslovky, ďalej abstraktá na *-osť* a *-stvo* odvodené od adjektív a na konci hniezda zdrobneniny k základnému substantívu.

Druhou zásadou je, že poradie odvodených slov v hniezde nie je mechanické, abecedné, ale že slová v hniezde sú systematicky usporiadané podľa druhu odvodeniny a podľa súvislosti odvodených slov. Rovnaké odvodeniny budú vždy na

tých istých miestach v hniezde a používateľ slovníka ich bez ťažkostí nájde. Keď sa používateľ naučí v slovníku hľadať, bude vedieť, aké druhy odvodených slov sa k základnému substantívu priraďujú a bude si vedieť význam odvodeného slova určiť sám. Treba si však uvedomiť, že pri takomto spôsobe nepriameho výkladu ešte dôležitejšou ako inde sa stáva exemplifikácia, ktorá pri hniezdovaných slovách ešte vo väčšej miere ako pri heslových slovách napomáha používateľovi pochopiť význam slova.

Hniezdovanie niektorých odvodených slov nemožno, pravda, chápať mechanicky. Ak adjektívum na *-ný, -ský, -cký (-ický), -ový* nie je čisto vzťahovým adjektívom, ale má aj význam akostného adjektíva, vtedy ho nehniezdujeme, ale ho uvádzame ako samostatné heslo. Takéto adjektívum môže stáť i na čele hniezda, ak sa k nemu radia odvodené slová ako adverbium alebo abstraktum na *-osť*, prípadne zdrobnené adjektíva a adverbiá. Napr.:

chladný *príd.* **1.** bez tepla, studený (*op.* teplý): *ch. nápoj, ch-á noc, ch-é počasie;* **2.** pokojný, rozvážny, triezvy: *ch. rozum, ch-á rozvaha;* **3.** ľahostajný, odmeraný (*op.* vľúdny): *ch-á tvár, ch-é správanie, ch-é publikum; byť ch. k niekomu; niečo niekoho necháva ch-ým* nevzbudzuje uňho záujem, nenadchýna ho; **chladno** *prísl.;* **chladnosť,** -ti *ž.*

chudobný *príd.* **1.** nemajúci majetok, núdzny, biedny: *ch. človek, ch-á rodina, ch-á dedina, ch. príbytok;* **2.** *(na čo)* majúci nedostatok niečoho: *potrava ch-á na vitamíny; ch. slovník* (napr. autora literárneho diela) malá slovná zásoba; *ch. duchom* a) *bibl.* prostý; b) *hovor. žart.* hlúpy; **chudobne** *prísl.: ch. žiť, ch. oblečený*

Prídavné meno *chladný* teda nehniezdujeme k *chlad* a *chudobný* nehniezdujeme k *chudoba.*

Ako samostatné heslá uvádzame aj slová, ktoré majú podobu zdrobneniny, ale pri ktorých už nepociťujeme zdrobňovaciu funkciu prípony. Napr. slová *ceruzka, knižka* nehniezdujeme k slovám *ceruza, kniha.*

Ak hniezdované adjektívum má viac významov, rozpracujeme ich ako pri samostatnom hesle. Napr. k slovu *kakao* hniezdujeme adj. *kakaový* s týmito významami:

kakaový *príd.* **1.** získaný, vyrobený z kakaa: *k. prášok, k-é maslo, k. krém; k-é bobule* plody kakaa; **2.** vysadený kakaovníkmi: *k-é plantáže;* **3.** podobný farbou kakau: *k-á farba, k-á látka*

Podobne k slovu *gaštan* hniezdujeme adjektívum *gaštanový* s týmito významami:

gaštanový *príd.* **1.** získaný, urobený z gaštanov: *g-é pyré, g-á torta;* **2.** vysadený gaštanmi: *g-á alej;* **3.** majúci farbu zrelých gaštanov: *g-é vlasy*

K substantívu *chvíľka* hniezdujeme akjektívum *chvíľkový:*

chvíľkový *príd.* **1.** trvajúci chvíľku, krátky: *ch-é šťastie;* **2.** nestály, menlivý: *ch. človek, ch-á povaha;* **chvíľkove** *prísl.;* **chvíľkovosť,** -ti *ž.*

Hniezdované abstraktá na *-stvo* v hniezde vykladáme, pretože slová s touto príponou môžu mať niekoľko významov. Môže to byť kolektívny význam, ako má napr. slovo *učiteľstvo* („všetci učitelia"). Ale *učiteľstvo* má aj význam zamestnania, povolania, napr. *dal sa na učiteľstvo* učiteľské povolanie. Iné príklady:

stolárstvo, -a *str.* **1.** zamestnanie, remeslo stolára; **2.** stolárska dielňa

cukrárstvo, -a *str.* **1.** zamestnanie cukrára, **2.** predajňa zákuskov a sladkostí

K mužskému životnému substantívu označujúcemu povolanie alebo zamestnanie hniezdujeme ženské prechýlené substantívum. Hniezdované prechýlené substantívum nepotrebuje výklad, pretože na zamestnaní sa nič nemení, či ho vyko-

náva muž alebo žena. Napr.: *robotník — robotníčka; stolár — stolárka; inžinier — inžinierka; lekár — lekárka;* podobne aj titul *doktor — doktorka* atď. Prechýlené substantíva typu *farárka, horárka, richtárka,* keď neoznačujú ženu vykonávajúcu určitú prácu, ale manželku farára, horára atď., vysvetľujeme, lebo slová tohto typu (na rozdiel od prvej skupiny) sú pomerne zriedkavé a bývajú zvyčajne citovo zafarbené.

Vysvetlenie vyžadujú aj prechýlené substantíva na *-ica,* pretože tento typ prechyľovania je dnes už neproduktívny a nie je jednoznačný jeho význam. Napr.: *cár — cárica* cárova žena, vladárka; *medveď — medvedica* samica medveďa; *vlk — vlčica* samica vlka.

Pri slovesách hniezdujeme bez vysvetlenia opakovacie slovesá typu *kúpavať, robievať.* Pri týchto slovesách k významu základného slovesa pristupuje nová vlastnosť, opakovanie deja. Táto nová vlastnosť je pri všetkých opakovacích slovesách rovnaká, preto môžeme ušetriť šablónovitý výklad, a to tým skôr, že opakovanie deja nezasahuje priamo význam slova a je viac vecou gramatiky.

Rozobrali sme problémy týkajúce sa významovej štruktúry slova a jej spracovania vo výkladovom slovníku. Analýza lexikálnych významov slova (v kapitole o diferencovaní a triedení významov) ukázala, že treba rozlišovať význam základný a od neho odvodené voľné, samostatné významy slova. Popri samostatných významoch môže mať slovo významové odtienky, pri ktorých pociťujeme obraznosť, aktuálnosť použitia slova. Z rozboru frazeologicky viazaných významov vyplýva, že každú frázu treba v slovníku osobitne vysvetliť.

Poradie významov v hesle (II. kapitola) má odrážať súvis a vzájomné závislosti jednotlivých významov slova, pričom treba prihliadať na rozšírenie významov v súčasnom spisovnom jazyku. Na prvom mieste v hesle má stáť základný vecný význam slova. Všeobecné významy slova majú stáť pred špeciálnymi, odbornými významami.

Výklad významov slova (III. kapitola) má obsahovať zovšeobecňujúcu časť, v ktorej sa slovo určuje nadradeným pojmom. Druhá časť výkladu má vystihovať individuálne, charakteristické znaky predmetu.

Posledná kapitola je venovaná výkladu odvodených slov pri využívaní metódy hniezdovania.

MARTA MARSINOVÁ

SPRACOVANIE GRAMATICKÝCH KATEGÓRIÍ V NORMATÍVNOM SLOVNÍKU

Pri koncipovaní normatívneho slovníka spisovnej slovenčiny treba si všímať a riešiť pri každom slove nielen otázky jeho vecného významu, ale i otázky pravopisu a výslovnosti, a najmä jeho gramatické a štylistické zaradenie.

Základné pravopisné otázky máme viac-menej vyriešené normatívnymi Pravidlami slovenského pravopisu z r. 1953. Poznámky o výslovnosti obmedzujeme v slovníku na minimum. Najzávažnejšie otázky sa vyskytujú pri údajoch gramatických a štylistických. V tomto príspevku chceme niečo povedať o uvádzaní gramatických údajov v slovníku.

Slovo ako predmet lexikografického výskumu nie je iba významovou jednotkou, ale má i svoje g r a m a t i c k é v ý z n a m y (prípadne jeden gramatický význam), obyčajne podľa toho, či je ohybné alebo neohybné. Napríklad každým pá-

dom podstatného mena sa môže vyjadriť iný gramatický význam, iný vzťah daného slova k iným slovám, a tak zároveň i jeho syntaktické úlohy (môže byť podmetom, predmetom, nezhodným prívlastkom a pod.). Preto sa pri slove v slovníku uvádzajú nielen jeho významy, ale aj rozličné gramatické údaje: určenie slovného druhu, rodu, tvary naznačujúce typ ohýbania slova, väzby a pod.

Pritom je veľmi dôležité uvedomiť si, že gramatické údaje platné pre jeden význam slova nemusia platiť pre všetky jeho významy.

Lexikograf musí okrem významov slova zachytiť nejakým spôsobom aj všetky gramatické údaje, pravda, musí ich podať primerane a v skratke. Používateľ slovníka má potom jasný obraz nielen o významovom, ale aj o gramatickom využití slova.[1]

Ohybné slová tvoria základ slovníka, lebo ich je v slovnej zásobe najväčšie množstvo. Všetky majú lexikálny i gramatický význam. Ale popri nich máme slová neohybné. Niektoré z nich majú osobitný lexikálny význam (príslovky), ale väčšina z nich má iba gramatické významy.

Ak sa má lexikograf správne vyrovnať s gramatickými údajmi v slovníku, musí mať pri každom slove jasné, aký je pomer medzi jeho lexikálnym a gramatickým významom, či treba slovo charakterizovať lexikálne alebo gramaticky, či ide o slovo plnovýznamové, alebo ide o slovo pomocné, prípadne o citoslovce, ktoré patrí do osobitnej kategórie.[2]

S otázkami gramatickej charakteristiky slova, a to najmä s otázkami charakteristiky pomocných slov, vyrovnávame sa pri koncipovaní slovníka nielen u nás, ale i v Čechách a v SSSR.[3]

---

[1] Ako sa menili názory na uvádzanie a rozsah gramatických údajov v slovníku, o tom písal Leontij V. Kopeckij v príspevku *O poměru lexika a mluvnice v plánu theoretickém a praktickém,* Lexikografický sborník, Bratislava 1953, str. 25—34. — O otázkach gramatických údajov v slovníku spisovnej slovenčiny písal Štefan Peciar v príspevku *Gramatické kategórie a ich určovanie v slovníku,* Slovenská reč XV, 1949—1950, str. 177—187. Gramatické údaje v slovníku pokladá autor za potrebné najmä z hľadiska gramatickej normy spisovného jazyka. Slovník má byť pomocným gramatickým ukazovateľom. V štúdii je ďalej podrobnejší rozbor prídavných mien, čiastočný rozbor gramatických údajov pri podstatných menách, zámenách, číslovkách a slovesách a niekoľko poznámok o neohybných slovách. Od mnohých zásad tu uvádzaných sa pri terajšom koncipovaní slovníka už upustilo. — Náš príspevok si nevšíma gramatické údaje ani historicky, ani nie iba z hľadiska normy, ale preto, lebo slovo ako súčasť jazykovej skutočnosti je bez príslušných gramatických údajov neúplné.

[2] O rozdelení slov na tieto kategórie pozri napr. Pauliny—Štolc—Ružička, *Slovenská gramatika,* Martin 1953, str. 78. — V cit. príspevku L. V. Kopeckého na str. 31 sa nehovorí o pomocných slovách, ale o slovách gramatických. Nám sa zdá vhodnejšie hovoriť o pomocných slovách, pretože pojem gramatického významu používaný pri plnovýznamových slovách i pri pomocných slovách bude výraznejšie vystupovať pri termíne „pomocné slovo" ako pri termíne „gramatické slovo". Aj inak už z oblasti slovies je zaužívaný pojem plnovýznamového a pomocného slovesa.

[3] Porov. úvod k *Ukázkovému sešitu slovníku současného spisovného jazyka českého.* Praha 1953, najmä na str. 7 pripomienku, že sa podává dvojaký spôsob spracovania niektorých hesiel, a v ukážkach od str. 29 n. — Porov. i recenziu sovietskych smerníc pre koncipovanie normatívneho slovníka v časopise Voprosy jazykoznanija 1954, str. 120. Recenzenti pripomínajú, že v smerniciach sa síce podrobne charakterizujú substantíva, adjektíva i slovesá, menej podrobne príslovky, ale iné časti reči, pri ktorých sú špecifické ťažkosti (napr. spojky, predložky, citoslovcia), sa podrobne nerozoberajú.

I keď si uvedomujeme, že v tomto príspevku nemožno vyčerpať celú problematiku „gramatickej charakteristiky" slova v slovníku, predsa sa pokúsime naznačiť aspoň niektoré jednotlivosti.[4]

Plnovýznamové slová

Do tejto skupiny prislúchajú podstatné mená, prídavné mená, zámená, číslovky, slovesá, teda všetky druhy ohybných slov, a popri nich príslovky.

Pri gramatickej charakteristike plnovýznamových slov všímame si tieto údaje: 1. príslušnosť k vzoru, podľa ktorého sa dané slovo ohýba; pri substantívach zároveň rodovú príslušnosť; 2. rozsah platnosti morfologických údajov; 3. väzbu a podobné syntaktické osobitnosti; 4. prechod plnovýznamového slova v niektorých významoch ku skupine pomocných slov.

1. Údaje o ohýbaní slova musia byť čo najstručnejšie, ale zároveň výstižné, aby si používateľ slovníka vedel slovo zaradiť k príslušnému vzoru. Z tohto hľadiska možno rozdeliť slová na dve skupiny: a) väčšina ohybných slov s viac-menej pravidelným ohýbaním; b) malý počet slov nepravidelných.

a) Za heslový tvar ohybného slova vyberáme základný tvar. Ním je pri sklonných slovách nominatív, pri slovesách neurčitok. Tento základný tvar nikdy sám osebe nestačí na gramatickú charakteristiku, preto sa uvádza aj ďalší tvar alebo tvary, a to podľa potreby v úplnej podobe, alebo v takej skrátenej podobe, aby u používateľa nemohli vzniknúť nijaké pochybnosti o jeho správnom znení a písaní. V plnej podobe uvádzame krátke slová so zmenou v kmeni *(orol, orla,* mn. č. *orly; brať, berie, berú).* Pri dlhších slovách, kde zmeny zasahujú iba koniec slova, alebo kde sa kmeň nemení, uvádzajú sa iba koncovky, ale vždy tak, aby nenastala pochybnosť o podobe príslušného tvaru. Príklady: *žena, -y, žien; cesto, -a, ciest; chlapec, -pca; valach, -a,* mn. č. *-si; chalupa, -y, -lúp; volať, -á, -ajú; prestať, -stane, -stanú.*

Nie je potrebné podrobne rozoberať jednotlivé zásady pre uvádzanie ďalších tvarov, lebo tie nájde používateľ v úvode k slovníku. Teraz nám ide len o zásady, ktoré rozhodujú o uvádzaní týchto tvarov. Základnou požiadavkou je uvádzať (skrátene alebo neskrátene) toľko tvarov, koľko je potrebné pre jednoznačné zaradenie slova k určitému vzoru, a ďalej všetky tie tvary, v ktorých sa vyskytujú nejaké pochybnosti. Preto sa napríklad pri mužských životných substantívach okrem gen. sg. uvádza aj nom. pl., ak má inú koncovku ako *-i,* alebo ak pred koncovkou *-i* nastáva zmena v kmeňovej spoluhláske. Napr.: *brat, -a,* mn. č. *-ia, sluha, -u,* mn. č. *-ovia.* Z podobných dôvodov sa uvádza gen. pl. žen. a str. podst. mien podľa vzorov *žena, ulica, mesto, srdce.* Z dôvodov rozmanitých ťažkostí sa zas uvádza lok. sg. a nom. pl. pri mužských neživotných typu *meter, arzenál,* lok. sg. pri type *absolútno, rádio* a pod.

Rovnako je potrebné uvádzať dvojtvary, či sa už vyskytujú v základnom tvare (napr. *žuť/žuvať; kupovávať/kupúvať)* alebo v ďalších tvaroch (napr. *trestať, -á/-ce, -ajú/-cú; revať ... revajúc/revúc; slivka, -y, -iek/-vák; dievča, -ať a,* mn. č. *-atá/-ence, -at/-eniec).*

Tie isté zásady pre uvádzanie údajov o ohýbaní a o dvojtvaroch sa uplatňujú pri adjektívach, pri niektorých zámenách (napr. *ktorý, samý*), pri niektorých číslovkách (napr. *druhý, stonásobný*).

b) Do druhej skupiny zahrnujeme slová s nepravidelným ohýbaním. Zo sub-

[4] Predbežne si v tomto príspevku nevšímame tie gramatické údaje, ktoré súvisia s hniezdovaním.

stantív patria sem podstatné mená *pani* a *mať*, kde treba uviesť všetky tvary, lenže iným spôsobom ako gramatika, a to za sebou, pričom sa spájajú homonymné pády. Napr.: *mať, matere,* 3., 6. p. *materi,* 4. p. *mať/mater,* 5. p. *mať/mati,* 7. p. *materou,* mn. č. atď. Podobne je to pri slovesách. Platí teda v skupine b) zásada uvádzať alebo vyčerpávajúco všetky tvary (týka sa hlavne skloňovania), alebo všetky tie tvary, ktoré sa tvoria celkom nepravidelne. Tak napr. pri slovese *byť* uvedieme všetky tvary prítomného času, ale príčastie *bol* iba v mužskom rode, lebo ženský a stredný rod sa tvorí analogicky ako pri iných slovesách.

Osobitne treba riešiť spracovanie zámen. Vyskytujú sa pri ich skloňovaní nielen rozličné kmene, ale súčasne pri niektorých i spojenie troch rodov, čo všetko treba zachytiť v jednom hesle. Situácia sa zároveň komplikuje tým, že nejde len o ohýbanie, ale aj o otázky skladby a vetného dôrazu, ktoré nemožno obísť ani v slovníku.

Bezrodové osobné zámená spracúvame obdobne ako nepravidelné substantíva, napr.: *my,* 2., 4., 6. p. *nás,* 3. p. *nám,* 7. p. *nami* os. zám. 1. os. mn. č. Ale už pri zámene *ty* máme v niektorých pádoch po dva tvary, jeden používaný pri dôraze a po predložke, druhý bez dôrazu, čo treba presne zachytiť. Dá sa to preniesť do slovníka takto: *ty,* 2., 4. p. *teba* (pri dôraze a po predl.)/*ťa* (mimo dôrazu), 3. p. *tebe* (pri dôraze a po predl.)/*ti* atď. Je len otázkou dohody, či sa údaje o dôraze a predložkovom použití budú uvádzať pri každom páde, alebo len pri prvom a pri ďalších sa budú mlčky predpokladať, ak sa to naznačí v úvode k slovníku.

Pri rodovom zámene *on, ona, ono* je situácia ešte zložitejšia: *on, ona, ono,* 2., 4. p. m. živ. *jeho* (pri dôraze)/*ho* (mimo dôrazu)/ *neho/-ňho/-ň* (po predl.), m. neživ., str. *ho/-ň* (po predl.), ž. *jej/nej* (po predl.), 3. p. atď.

Tieto pripomienky ukazujú, že nemožno požadovať úplne vyčerpávajúce smernice pre spracovanie zámen, ako sa podávajú pre substantíva, ale treba uvážiť každý prípad osobitne. Predsa však možno postaviť aspoň niekoľko všeobecných zásad.

Pri zámenách, ktoré majú osobitné skloňovanie, treba uvádzať: a) tie pády, v ktorých je dvojtvar *(tohoto/tohto),* alebo kde sa popri bežnom tvare vyskytuje archaicky aj starší tvar *(môjmu, vášmu,* arch. „mojemu, vašemu"); b) tie pády, v ktorých sa vyskytuje niekoľko tvarov, ale podmienených (napr. vetným dôrazom, predložkovou väzbou), čo sa uvádza za príslušným variantom v zátvorke; c) tie tvary, v ktorých sú pravopisné ťažkosti (napr. 7. p. j. č. *ním, mojím,* lebo v 3. p. mn. č. je *nim, mojim* a pod.).

Tieto zásady možno aplikovať aj na číslovky, pri ktorých sa podobne stretáme s rozličnými nepravidelnosťami v skloňovaní *(jeden, jedna, jedno; dvaja, dva, dve* a pod.).

Ako tento stručný prehľad o uvádzaní morfologických údajov ukazuje, musí lexikograf podrobne ovládať morfologickú normu a uvážene ju musí vtesnávať do slovníka.

S údajmi o ohýbaní súvisia aj údaje o gramatickom rode substantív. I pri uvádzaní rodu sa môžu vyskytnúť dvojtvary, ktoré pripúšťa norma spisovného jazyka. Napr. slovo *guráž* uvádzame takto: *guráž, -u* m. i *guráž, -e* ž., lebo so zmenou rodu súvisí aj typ skloňovania. Inde zas, napr. pri slove *knieža,* uvádzame údaj obidvoch rodov, *m.* i *str.,* ale tu príslušnosť k rodu nijako nezasahuje do skloňovania: má vplyv len na rod zhodného prívlastku *(mocný knieža, mocné knieža).*

Lexikograf si však musí starostlivo všímať i v morfológii najmä také javy, ktoré majú významový dosah alebo súvisia s frazeológiou a rozličnými ustálenými spojeniami, prípadne so štylistikou. Napríklad dvojicou genitívov *kariet/karát* sa nič nerozlišuje, kým genitívny tvar *peniazov* pri slove *peniaz* patrí iba k významu „minca", zatiaľ čo genitív *peňazí* k významu „platidlo, prostriedok na výmenu statkov". Alebo pri substantíve *deň* máme popri lokáli *dni* aj iný tvar *dne,* ale o tom musí lexikograf výslovne poznamenať: len v spojení *vo dne.*

Uvedením základných morfologických údajov pri ohybných slovách sa naznačuje, že slovo možno použiť vo všetkých príslušných tvaroch, podstatné mená v oboch číslach a vo všetkých pádoch, prídavné mená i vo všetkých rodoch, slovesá vo všetkých časoch a osobách. Ďalej sa predpokladá, že dvojtvary platia iba v tých prípadoch, v ktorých sa uvádzajú. Ak majú inú než gramatickú platnosť, to sa v slovníku výslovne pripomína.

2. Z týchto zistení vyplýva ďalšia úloha lexikografa, a to preverovať si pri každom slove, ba dokonca pri každom význame slova rozsah platnosti údajov o ohýbaní. Napríklad substantívum *mačka* má niekoľko významov (*1.* neveľký dravec s ostrými pazúrmi a lesklou srsťou, žijúci divo alebo v domácnosti a živiaci sa chytaním myší; *zool.* šelma zo skupiny mačkovitých; *pren.* falošný človek, najmä žena; *2.* kožušina z mačky; *3. obyč. v mn. č.* železné kliny al. háky na obuvi, chrániace pred skĺznutím; *4. tech. často v mn. č.* rozličné pohyblivé i nepohyblivé strojové súčiastky al. zariadenia na zachytávanie). Ak bezprostredne za heslom *mačka* uvedieme gramatické údaje o skloňovaní *(mačka, -y, -čiek, ž.),* znamená to, že substantívum *mačka* by sa vo všetkých významoch mohlo použiť v ktoromkoľvek páde a čísle. Pretože však tieto údaje neplatia všeobecne, v 3. a 4. význame je bežnejšie použitie v pluráli, treba to pri jednotlivých významoch výslovne uviesť: *obyč. v mn. č., často v mn. č.* Podobne si môžeme všimnúť slova peniaz: *peniaz, -a,* mn. č. *-e,* m.: 1. (2. p. mn. č. *-ov*) minca...; *2.* obyč. v mn. č. (2. p. *peňazí*) prostriedok na výmenu statkov, platidlo. V prvom význame sa slovo *peniaz* používa vo všetkých pádoch singuláru i plurálu, v druhom význame len v pluráli, i to s odlišným genitívom. Nespomíname tu také prípady, kde plurál nadobudol celkom nový lexikálny význam (napr. *hodinka* a *hodinky* a pod.).

Údaje o rozsahu použitia tvarov sú teda nie menej dôležité ako uvedenie typu ohýbania. Tak napr. hromadné podstatné mená treba alebo označiť ako *hromad.,* z čoho sa mlčky predpokladá, že sa nepoužívajú v pluráli, alebo to treba výslovne uviesť, napr.: *uhlie, -ia,* bez mn. č., str. Podobne sú bez množného čísla niektoré abstraktá (napr. *absolútno*), ak sa bežne nepoužívajú aj ako konkréta (napr. *dobro:* hmotné dobrá). Pri pomnožných substantívach typu *krosná,* ak ich označíme ako *pomn.,* netreba uvádzať, že majú iba plurál. Máme však i také pomnožné (*nohavice, nožnice, okuliare*), pri ktorých jestvuje aj singulár (*nohavica, nožnica, okuliar*), ale na označenie časti veci pomenovanej pomnožným substantívom. Takéto pomenovania uvádzame ako nový význam, ale s osobitnými gramatickými údajmi, lebo sa používajú v jednotnom i množnom čísle. Máme však i také slová, ktoré sa používajú zväčša v pluráli: *topánka, -y,* obyč. v mn. č. *topánky, -nok ž.*

Rovnako závažné sú tieto údaje pri slovesách. Pri koncipovaní normatívneho slovníka spisovnej slovenčiny po zvážení príslušných zreteľov od počiatku uvádzame popri infinitíve tvar 3. os. sg., nie tvar 1. os., ktorá sa často pri slovese nemusí vyskytovať. Uvedením tvaru 3. os. sg. i pl. sa mlčky predpokladá, že sloveso

možno použiť vo všetkých osobách. Ak to tak nie je, treba to výslovne uviesť. Napr. skratka neos. naznačuje, že sloveso sa používa len v tvare 3. os. sg. (*pršať, -í,* neos.; *zmrákať sa, -a,* neos. atď.; jeden z významov slovesa *chcieť: chce sa mi,* len *neos.* atď.). Sloveso *mať* vo fráze *dobre má* sa používa bez 1. os. sg. i pl.; niektoré slovesá majú len záporný imperatív (*nehundri!*). Podobné údaje môžu mať i dosah štylistický. Napr. v hovorovej reči je možná konštrukcia *dnes máme veľký mráz,* kde sa sloveso *mať* na vyjadrenie jestvovania nejakej skutočnosti nezávislej od podmetu môže použiť len v 1. os. pl.

Týchto niekoľko príkladov jasne ukazuje dôležitosť presného vymedzenia rozsahu údajov o skloňovaní a časovaní. Často súvisia s novým významom a s novými gramatickými konštrukciami.

3. Údaje o ohýbaní sú len jednou časťou gramatickej charakteristiky slova. Druhú časť tvorí uvádzanie väzby. Aj tieto údaje majú často platnosť nielen gramatickú, ale aj významovú.

Väzba sa doteraz uvádzala zväčša len pri slovesách a týkala sa iba pádových spojení. Nové vydanie Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1953 znamená prínos v uvádzaní väzby, ale i tak v chystanom slovníku bude treba veľa dopĺňať, lebo väzba sa nevyčerpáva iba pádovými spojeniami. Prichádzajú do úvahy aj spojenia s infinitívom, prípadne s jednotlivými spojkami. Treba však zároveň konštatovať, že tieto veci nie sú ešte súhrnne spracované v slovenskej gramatike.[5]

Niektoré slovesá majú iba väzby pádové (napr. *uveriť niekomu niečo* al. *v niečo)* iné majú len väzby infinitívne *(musieť písať),* pri iných sa vyskytujú jedny aj druhé (napr. *má niečo, má niekoho do niečoho, má niekoho za niekoho, má písať).* Ako posledný príklad ukazuje, často sa zmenou väzby mení aj význam slova: *má peniaze* (= vlastní), *má chlapca do roboty* (= pobáda), *mal som ťa za cudzieho človeka* (= pokladal), *mal som ti to napísať* (=bolo mojou povinnosťou) a pod.

Pokiaľ ide o väzby so spojkami, treba si počínať veľmi opatrne. Nie každú možnosť použitia spojky so slovesom uvádzame v slovníku. Ide len o také prípady, kde táto väzba zodpovedá predložkovej alebo infinitívnej väzbe, napr. *usilovať sa o niečo, usilovať sa urobiť, usiloval sa, aby niečo urobil.*

Väzby sa však vyskytujú nielen pri slovesách, ale aj pri niektorých podstatných a prídavných menách. Práve preto, že pri týchto dvoch slovných druhoch nejde o všeobecne rozšírený jav, ale iba o vymedzené slovné druhy, treba si ho čo najstarostlivejšie všímať a príslušné väzby zaznamenávať aspoň v exemplifikácii. Napr. *chorý na žalúdok, schopný toho najhoršieho, schopný do roboty* i *schopný pracovať, ochotný pomôcť* a pod. Pri substantívach ide o presne vymedzenú skupinu modálnych podstatných mien,[6] pri ktorých sa môže vyskytovať infinitívna väzba, a tú treba uvádzať spolu s väzbou pádovou (napr. *chuť do bitky, chuť pobiť sa).*

Uvádzaním väzby a príkladov na ňu nadobúda slovo väčšiu životnosť a presvedčivosť o praktickom používaní, takže dôkladné splnenie tejto úlohy je vý-

---

[5] Väzby slovies s infinitívom spracoval a čiastočne publikoval Jozef R u ž i č k a v príspevku *Činnostné a stavové slovesá,* JČ SAV VIII (1954), str. 5—16. — Poznámky o pádových väzbách slovies sú predbežne roztratené iba v jednotlivých drobných štúdiách v našich jazykovedných časopisoch a slovesné väzby so spojkami ešte len čakajú na spracovanie.

[6] Porov. štúdiu Jozefa R u ž i č k u *Neurčitok v prívlastku,* JČ SAV VIII, 205—215.

znamným prínosom pre kultúru spisovného jazyka a zvyšuje odbornú i praktickú úroveň slovníka.

4. Pri gramatickej charakteristike ohybných slov stretáme sa i s javom, že niektorý tvar je zároveň už novým slovom so samostatným významom a samostatným ohýbaním, alebo je neohybnou časťou reči. Napr. pôvodné príčastie *vedúci* je samostatnou slovníkovou jednotkou, ktorá sa neuvádza pri slovese *viesť*, ale oddelene od neho a s príslušnou gramatickou charakteristikou; spojka *kým* je pôvodne 7. p. zámena *kto*.

Popri týchto výrazných prípadoch máme i skupinu slov, ktoré ešte nemožno celkom oddeliť od ich základného slova, ale ich gramatické funkcie ukazujú, že ide o prechodné javy. Napr. niektoré substantíva strácajú svoju ohybnosť a stávajú sa príslovkami: *zima, teplo, škoda, žiaľ* a iné. Ako také spolu s inými príslovkami, ako sú *ľúto, otupno, slobodno, možno* a i. vystupujú v úlohe neslovesného prísudku. V slovníku treba zachytiť aj toto osobitné gramatické využitie príslušného slova, a to ako jeden z jeho významov. Tak napr. príslovku *škoda*, ktorá je zmeraveným nominatívom substantíva ženského rodu, uvádzame ako osobitný význam so skratkou *prísl.* a pripojujeme do zátvorky: *aj ako neslovesný prísudok*. Podobný jav sa vyskytuje pri skupine slovies zmyslového vnímania,[7] pri ktorých treba uvádzať ako osobitný význam, že sa ich neurčitok používa vo funkcii menného prísudku: *v miestnosti cítiť dym*. V týchto prípadoch nestačí uvádzať: *aj ako neslovesný prísudok*, ale treba exemplifikovať, že na označenie prítomného deja sa používa neurčitok bez pomocného slovesa, kým v minulom čase je pomocné sloveso potrebné: *dnes ešte cítiť, včera bolo cítiť*.

Takéto okrajové prípady plnovýznamových slov, ktoré treba charakterizovať gramaticky, ukazujú na určitú tendenciu prechodu k pomocným slovám. Ešte výraznejšie sa to ukazuje pri slovesách, ale aj pri podstatných menách, ktoré sa spájajú s neurčitkom. Lexikálny význam sa zastiera a do popredia prichodí gramatický význam modálnosti. Napr. *jediná cesta* (= spôsob, možnosť) *uplatniť sa; dnes mám* (= som povinný) *napísať ešte dvadsať strán*, alebo: *zajtra sa má rozhodnúť* (= pravdepodobne sa rozhodne) *o mojej žiadosti*. Ako pri pomocných slovách, tak aj tu až z kontextu možno určiť gramatické významy slov, ktoré sú inak slovami plnovýznamovými.

Okrajovým prípadom ohybných slov sú takzvané defektíva,[8] bežné len v rozličnej frazeológii. Aj tieto treba v slovníku správne zhodnotiť a zaradiť, napr.: zhorieť *do tla*, smiať sa *do popuku*, ísť *v ústrety*, zafarbiť *do ružova, na ružovo* a pod. Práve predložková väzba zvádza k analýze a k rekonštrukcii základného tvaru, ktorý by sa uvádzal ako heslové slovo, teda napr. „tlo", „popuk" a pod. Ak sme však pri rozbore morfologických údajov v slovníku poukazovali na to, že ich treba uvádzať tak, aby používateľa nezvádzali k rozličným fiktívnym tvarom, v ktorých sa slovo nepoužíva, tak treba túto zásadu uplatniť predovšetkým v týchto prípadoch. Preto za terajšieho pravopisného stavu za správny možno pokladať postup, pri ktorom ako heslové slovo postavíme defektívum bez gramatických údajov i bez zaradenia k slovnému druhu a hneď pripojíme, že sa používa len v istom spojení, napr. *tla,* len v spojení *do tla:* zhorieť do tla.

---

[7] Porov. v štúdii Jozefa Ružičku *Príspevok ku skladbe slovesa byť-som* v SR XVIII (1952—1953), str. 400n.

[8] Defektívami nazývame tu slová známe z rozličnej frazeológie a podobných spojení, vyskytujúce sa iba v jednom, niekedy v dvoch-troch tvaroch, ale bez základného tvaru.

Ale tento spôsob dáva iba možnosť slovo zaradiť abecedne, no z jazykového hľadiska nie je celkom korektný: uvádzajú sa tak v slovníku slová, ktoré vôbec nie sú gramaticky zatriedené. Východiskom by bolo zmeniť v týchto prípadoch pravopis. Slová by sa označili ako príslovky, teda dostali by gramatické zaradenie a aj abecedne by ich bolo možno ľahko zaradiť. Nebolo by to v slovenčine nič nové, lebo podobných spojení je už dosť veľké množstvo, napr.: *vcelku, dokorán.*

Výnimku tvorí typ *do ružova, na ružovo.* Jazykový cit velí vychádzať z príslušného adjektíva a príslovky. Preto tieto príslovkové spojenia pridávame do spoločného hesla s adjektívom a s príslovkou. Píšeme ich oddelene, lebo sú priezračne rozložiteľné.

Pomocné slová

Do tejto skupiny slov zahrnujeme predložky, spojky a častice. Z hľadiska celkového rozsahu slovníka je to skupina takmer nepatrná, ale gramaticky veľmi závažná, lebo slová do nej prislúchajúce pomáhajú vyjadriť najrozmanitejšie syntaktické vzťahy. Ide tu o slová neohybné, takže morfologické údaje úplne odpadajú. Sú však potrebné údaje iného druhu.

P r e d l o ž k y sú neohybné slová, ktoré samy osebe majú len veľmi všeobecný lexikálny význam. Jednoznačnejší sa stáva v spojení s pádom konkrétneho podstatného mena. Napr. o predložke *do,* ak stojí osihotene, môžeme povedať iba to, že sa spája s genitívom. Slovnikár až z konkrétnych prípadov vyabstrahúva rozličné významy, ktoré sa pomocou nej vyjadrujú, napr. pohyb smerujúci dovnútra *(ísť do záhrady),* časovú hranicu *(vernosť až do smrti),* mieru deja *(zmoknúť do nitky)* a pod.[9]

Úlohou lexikografa pri spracovaní predložiek je vyhľadať všetky možné konkrétne spojenia, roztriediť ich významove, zachytiť a exemplifikovať. To sa týka vlastných i nevlastných predložiek.

Aj nevlastné predložky *(pomocou, namiesto* a pod.) uvádzame ako osobitné heslá.

Pred komplikovanejšiu problematiku stavajú lexikografa predložky, ktoré sa spájajú s dvoma, prípadne s troma pádmi (napr. *na, po, v, o* s akuz. a lok; *medzi, nad, pod* s inštr. a akuz., *za* s gen., inštr., akuz.). Ťažkosti sú najmä vtedy, keď medzi dvojicou pádov, s ktorými sa predložka spája, je istá významová korešpondencia, prejavujúca sa tým, že v oboch spojeniach je niečo spoločné z hľadiska významového, ale je tam zároveň i niečo rozdielne, napr.: *medzi stromami* (miesto, priestor, uprostred ktorého sa niečo deje); *medzi stromy* (miesto, priestor, kam niečo smeruje).

Doteraz sa v slovníkoch pri spracovaní týchto predložiek stretáme s dvojakou praxou. V niektorých sa významy spracúvajú oddelene v rámci jednotlivých pádov. Napríklad v Príručnom slovníku jazyka českého[10] sa predložka *medzi* spracováva takto:

> *mezi předl. s akus.* značí směr do prostoru omezeného se dvou stran n. dookola...; vyjadřuje vůbec směr jisté činnosti, zvl. řadění, doprostřed většího počtu

[9] K významom porov. Anton J á n o š í k — Eugen J ó n a, *Slovník spisovného jazyka slovenského,* Turč. Sv. Martin 1946—1949, str. 377—378.

[10] *Příruční slovník jazyka českého* II, K-M, str. 806.

věcí...; *předl. s instr.* vyjadřuje prostor uprostřed dvou nebo více věcí, v němž něco je, nebo se něco děje...; vyjadřuje dobu, v jejímž průběhu se něco děje...; vyjadřuje vůbec nějaký stav n. činnost uprostřed většího počtu věcí, zvl. jejich vzájemný poměr.

Druhý spôsob spracovania[11] záleží v tom, že sa korešpondujúce významy z obpch pádov dávajú do jediného spoločného významu, v rámci ktorého sa nijako nenaznačuje významový rozdiel medzi oboma pádmi, ale exemplifikácie sa striedavo uvádzajú na jeden i druhý pád. Napríklad Trávníček[12] takto podáva predložku *medzi:*

m e z i se 4. a 7. p.... 1. místně: mezi dva prsty || m. dvěma prsty...; 2. časově (nejčasť. se 7. p.)...

Trávníček do miestnych a časových vzťahov vtesnáva aj všetky abstraktnejšie vzťahy.

Z významov sa vychádza aj pri spracovaní predložky *pod* v ukážkovom zošite slovníka súčasného spisovného jazyka českého (str. 32—33), ale tu je i ďalšie číslovanie, a to podľa pádovej väzby:

p o d... I. se 4. p... a se 7. p.... 1. naznačuje polohu nějakého předmětu vzhledem k jinému, který je výše...; 2. naznačuje příslušnost n. podřízenost osoby n. předmětu jiné osobě n. instituci, 3....;

II. se 4. p. naznačuje, že hodnota je nižší, než určuje údaj, před kterým předložka stojí...;

III. se 7. p. slouží k vyjádření přísl. urč. způsobu.

Tento spôsob spracovania nachádzame aj v Ožegovovom slovníku.[13]

V prvom spôsobe spracovania sa pokladá za nadradený pojem pádovej väzby, preto sa významy spracúvajú oddelene v rámci každého pádu. V druhom prípade, u Trávníčka, sa vychádza z významu predložkových spojení a pádová väzba sa iba exemplifikuje; Ožegov a ukážkový zošit SSSJČ zostávajú na rovnakých princípoch, ale doplňa sa číslovanie, lebo všetky významy nezodpovedajú paralelne obidvom pádom. Používateľ slovníka nemá z tohto spôsobu jasný obraz o rozdiele a možnosti upotrebenia jednej alebo druhej pádovej väzby.

Je jasné, že vo vetách *Janko ide medzi stromy* a *Janko sa prechádza medzi stromami* sa vyjadruje pomocou predložky *medzi* poloha nejakého predmetu (tu osoby) vzhľadom k iným predmetom (tu stromom), ktoré ho obklopujú, ale rozdiel v použití pádov zároveň poukazuje na to, že pri akuzatíve sa vyjadruje poloha, ktorú predmet dosahuje alebo má dosiahnuť činnosťou (vyjadrenou slovesom), kým pri inštrumentáli poloha, ktorú predmet už má. Ďalší rozdiel je v tom, že inštrumentálna väzba môže byť nezhodným prívlastkom *(priestor medzi stromami),* kým akuzatív sa v takomto spojení alebo úplne vylučuje, alebo sa ukazuje ako neúplný a vyžaduje si sloveso *(cesta medzi stromy idúca, vedúca, smerujúca* a pod.). Napokon závažné je aj to, že pri inštrumentáli sa nemôžu použiť tie isté slovesá, ktoré sa upotrebúvajú pri akuzatívnej väzbe. A ak sa to isté sloveso môže použiť, má už zmenený význam. Napr. *ísť* (= kráčať, smerovať) *medzi stromy,* ale *ísť* (= prechádzať sa) *medzi stromami.* Na rozdielnosť oboch väzieb poukazujú aj príslušné štylistické obmeny k jednému i druhému pádu:

---

[11] Porov. S. I. O ž e g o v, *Slovař russkogo jazyka,* Moskva 1952; František T r á v n í č e k, *Slovník jazyka českého,* Praha 1952; *Ukázkový sešit slovníku současného spisovného jazyka českého,* Praha 1953.

[12] Porov. c. d. str. 906—907.

[13] C. d. str. 481.

miesto inštrumentálnej väzby *medzi stromami* možno použiť väzbu *uprostred stromov,* kým miesto akuzatívnej väzby *medzi stromy* možno použiť väzbu *doprostred stromov.*

Po konfrontácii oboch spôsobov spracovania a po týchto niekoľkých doplňujúcich poznámkach možno azda voliť postup, v ktorom sa rešpektuje i rozdielnosť pádov i význam predložkových spojení. Napr. predložku *medzi* možno spracovať takto:

medzi predl. so 7. a 4. p. naznačuje 1. (miestne) *a) so 7. p.* polohu, ktorú predmet má vzhľadom k iným predmetom, umiestneným z dvoch strán alebo dookola (= uprostred): *kraj medzi Dunajom a Tatrami; dedinka leží medzi samými horami* ○ *žiť medzi štyrmi múrmi* samotársky, utiahnuto, nespoločensky; *b) so 4. p.* polohu, ktorú predmet dosahuje alebo má dosiahnuť vzhľadom k iným predmetom, umiestneným z dvoch strán alebo dookola: *Zacviknúť nos medzi prsty a nepustiť.* (Ondr.) *Ísť medzi malinčie. Kto medzi dve stolice sadá, obyčajne na zem sadne* (prísl.); 2. (časove) *a) so 7. p.* zaradenie, ktoré má dej vzhľadom k dvom časovým bodom, k nejakému obdobiu, k inému prebiehajúcemu deju: *medzi ránom a poludním;* hovor. *medzi rokom* počas roku; *medzi jedlom* pri jedle; *medzi rečou* mimochodom; *b) so 4. p.* zaradenie, ktoré pripadá deju vzhľadom k dvom časovým bodom, vzhľadom k inému deju: *odchod pripadne medzi Vianoce a Nový rok;* 3. *a) so 7. p.* výskyt predmetu spolu s inými predmetmi; vzájomný vzťah predmetov: *byť medzi svojimi, nájsť medzi mnohými dobrými jedného vynikajúceho; hašteriť sa, radiť sa medzi sebou* navzájom; pren. *čítať medzi riadkami* domýšľať si, čo nie je výslovne povedané, napísané; *byť medzi prvými* vynikať; *nech to ostane medzi nami* dôverné; *povedať si niečo medzi štyrmi očami* bez svedkov, dôverne; *b) so 4. p.* účasť predmetu v spoločenstve iných predmetov, ktorá sa dosahuje činnosťou vyjadrenou slovesom: *ísť medzi priateľov, zaradiť sa medzi najlepších pracovníkov;* pren. *nechodiť medzi ľudí* žiť utiahnute, bez spoločnosti.

Tento príklad a poznámky k jeho spracovaniu iba poukazujú na problematiku pri spracovaní predložiek a čiastočne jej riešenie usmerňujú. Ukazuje sa, že slovníkové spracovanie predložiek z významovej i gramatickej stránky je oveľa zložitejšie, než je to pri plnovýznamových slovách, a že nemožno žiadať, aby sa všetky spracovávali podľa jednej schémy. Každé takéto heslo predpokladá výskumnú činnosť a uvažovanie o správnom i vyčerpávajúcom podaní jednotlivých funkcií predložky.

Spojky sú také pomocné slová, kde sa ešte vo väčšej miere než pri predložkách dostávajú do popredia gramatické významy. Pretože v gramatikách sa spojky rozdeľujú iba na priraďovacie a podraďovacie, prípadne ďalej v rámci týchto dvoch skupín na určité skupiny podľa druhov vedľajších viet, môže slovníkár pri svojej práci nadviazať na gramatiku iba dvoma údajmi, napr.: *a* spoj. 1. zlučovacia, 2. odporovacia atď. Ďalšie triedenie pre potreby slovníka sa zisťuje z materiálu, ktorý treba správne interpretovať, aby sa zbytočne na nové významy netrieštilo to, čo je iba podriadenou kategóriou. Tak napríklad pri spojke *a*[14] sa v rámci prvého, zlučovacieho významu uvádzajú podriadené kategórie a)—f), kde sa vypočítavajú konkrétne prípady zlučovania, ale zároveň v tom istom hesle sa uvádza ako samostatný 6. význam: „pripája dodatočnú vetu k predchádzajúcej vete al. vetám", čo je nepochybne jedným zo spôsobov zlučovania, a tak by tento odtienok prislúchal za f) ako skupina g) prvého významu a 6. význam by odpadol.

Tento príklad ukazuje, že slovníkové spracovanie spojok musí vychádzať z po-

[14] Porov. SR XIX (1954), str. 122—123.

drobnej gramatickej analýzy a teda predpokladá viac-menej hotové podrobné štúdie z tejto oblasti.[15] Aj za takýchto podmienok má lexikograf dosť práce so slovníkovým spracovaním spojok, lebo nemôže postupovať úplne mechanicky podľa gramatiky. Ak sa napr. pri spojke *čo* z hľadiska podrobného gramatického výskumu ukazuje 15 významov,[16] lexikograf si musí vedieť vybrať potrebné danosti a čo najúspornejšie ich spracovať. Predovšetkým si musí rozdeliť prípady používania spojky *čo* na dve skupiny: a) kde vystupuje samostatne, b) kde je v spojení s inými slovcami *(len čo, zatiaľ čo* a pod.). Z tejto druhej skupiny treba vylúčiť a priori dvojicu *čím — tým,* lebo to nie je spojka čo. Ďalšou úlohou je postaviť na čelné miesto prvej skupiny prípady najbežnejšieho použitia v spisovnom jazyku, lebo autor štúdie o spojke *čo* výslovne pripomína, že má „viac-menej hovorový ráz".[17] Roztriedením jednotlivých použití na spisovné a hovorové sa zároveň vyhovie požiadavkám štylistického zaradenia príslušného javu v slovníku. Potom sa spracovanie spojky *čo* podľa spomenutej štúdie môže osnovať takto:

čo spoj. *1.* prípustková (= hoci) ...; *2.* časová (= kým) ...; ... *11.* hovor. príčinná (= pretože) ...; *12.* je súčasťou niektorých spojkových výrazov ...

Ako z príkladov vidieť, niet pri spojkách osobitných ťažkostí, ak je dostatok materiálu, prípadne vhodne spracované štúdie. Ale práca s takýmito heslami v slovníku vyžaduje si oveľa viac času, rozhľadu i skúseností než heslá plnovýznamových slov.

Častice sú najmenej ustáleným a preskúmaným slovným druhom. Pretože ide o slovcia, ktoré rozličným spôsobom modifikujú význam slov a viet, charakterizujeme ich v slovníku z tejto stránky: *kiež* čast. vyjadruje chcenie, želanie. Ak niektorá častica zastáva viac úloh, uvádzame ich ako osobitné významy: *čo*[18] čast. *1.* vyjadruje otázku (= či) ...; *2.* zosilňuje významove 3. st. príd. a prísl. ...; *3.* v spojení s príd. (obyč. s 2. st.) zastupuje vzťažnú vetu; *4.* vyjadruje rozličné city: počudovanie, pohŕdanie, súhlas ...; *5.* je súčasťou rozličných spojení v platnosti častíc *čo do, čo by* ...

Celkove možno o pomocných slovách povedať, že sa tu menej uplatňujú z gramatického hľadiska rozličné zovšeobecňujúce tendencie než pri slovách plnovýznamových.

Citoslovcia

Citoslovcia ako neohybné slová nerobia lexikografovi osobitné ťažkosti z hľadiska gramatického. Označujeme ich iba indexom slovného druhu, ale musíme si okrem jednotlivých významov všímať aj ich syntaktické funkcie.[19] Pretože však citoslovcia majú samostatný lexikálny význam, rozpracovávame ich jednotlivé významy ako pri plnovýznamových slovách. Pravda, tu nemožno uvádzať nijaké synonymá ani ekvivalenty, ale ako pri pomocných slovách opisom podať obsah jednotlivých odtienkov. Treba si počínať veľmi opatrne, lebo najmä v skupine citových citosloviec bývajú významy bohato rozvetvené a niekedy celkom proti-

[15] Porov. napr. štúdie Jozefa Ružičku *Spojka* lebo, SR XIX (1954), str. 135—142, a Jána Oravca *Používanie slova „čo"* v spisovnej slovenčine, JČ SAV VIII (1954), str. 216 n.

[16] Pozri v cit. štúdii J. Oravca, str. 228—232.

[17] Porov. l. c. 228.

[18] Porov. l. c. 232—233.

[19] Porov. u Štefana Peciara, l. c. str. 183.

chodné. Napríklad citoslovce *jaj* vyjadruje: 1. úžas, 2. radosť, 3. prekvapenie, 4. bolesť a pod.

Pri zvukomalebných citoslovciach treba pripomenúť alebo aspoň uviesť ako exemplifikáciu prípad, kde sa používajú vo funkcii prísudku.

Z tohto prehľadu gramatických údajov v slovníku — hoci nie sú úplné — i zo stručného komentára k nim môže byť jasné, že slová v slovníku nemožno spracovávať bez gramatických údajov, ak nechceme zjednodušovať mnohotvárnu jazykovú skutočnosť. Ukázalo sa aspoň na niektorých prípadoch, ako gramatické údaje súvisia s významom slova a zasahujú i do štylistickej charakteristiky. Napokon sme poukázali na podstatne rozdielny postup pri spracovaní slov plnovýznamových a gramatických.

Rozbor konkrétnych príkladov dostatočne naznačil, že pri koncipovaní slovníka nestačí mechanicky aplikovať gramatické poučky, ale treba ich tvorivo domýšľať a prístupne zachytiť najmä pri pomocných slovách a okrajových prípadoch plnovýznamových slov.

MÁRIA ŠALINGOVÁ

K ŠTYLISTICKEJ CHARAKTERISTIKE SLOV V NORMATÍVNOM SLOVNÍKU

Súčasné lexikografické práce znamenajú z nejednej stránky značný pokrok oproti starším prácam z tejto oblasti. V dnešných slovníkoch sa podrobnejšie spracúvajú významy slov, spresňuje sa gramatická a štylistická charakteristika slov.

V tomto príspevku sa pokúsime podať druhy štylistických charakteristík slov. Všimneme si rôzne spôsoby charakteristiky slov alebo významov slov a problémy s tým spojené, ako sa nám javia pri každodennej lexikografickej práci.

I.

Na označenie slov, ktoré sú charakteristické pre jednotlivé jazykové štýly, používame v chystanom normatívnom slovníku spisovnej slovenčiny skratky príslušných štýlov. Slová neutrálne, menované i nocionálnymi, neoznačujeme nijako.

Na štylistickú charakteristiku slov používame tieto skratky:

1. Slová patriace do h o v o r o v é h o š t ý l u spisovného jazyka označujeme skratkou *hovor.*

Charakteristickou vlastnosťou hovorového štýlu je ústnosť čiže hovorovosť (oproti knižnosti napr. knižného alebo odborného štýlu).

Niektoré hovorové výrazy sú na okraji spisovného jazyka, preto sa v slovníku neuvádzajú.

Pre slová patriace do vrstvy hovorového štýlu býva príznačný spôsob tvorenia pomocou určitých prípon.

Ako hovorové označujeme napr. niektoré slovesá utvorené príponou *-čiť* od činiteľských mien a iných podstatných mien, napr.: *farárčiť, krčmárčiť, murárčiť, stolárčiť, partizánčiť.* Iné slovesá sú však štylisticky neutrálne, napr. *roľníčiť.*

Značnú časť tejto vrstvy slov tvoria mená osôb a mená vecí utvorené najmä týmito príponami: *-ák, -iak: dopravák* (pracovník v doprave), *lumpák* (človek,

ktorý lumpuje); *chyták* (niečo, čo upúta pozornosť, čo zaujme); *ležiak* (tovar, ktorý nejde na odbyt); *-ár, -iar, -áš: zemepisár* (kto vyučuje zemepis), *latinčinár* (kto vyučuje latinčinu), *pohraničiar* (príslušník pohraničnej stráže).

Hovorové sú niektoré podstatné mená utvorené príponami *-ina (-čina), -ica, -ka,* napr.: *farárčina* (farárske názory, spôsoby), *otročina* (ťažká, namáhavá, otrocká robota), *motanina/motanica* (niečo nejasného, zamotaného), *čliapkanica* (riedke blato ap.); *lokomotívka* (továreň na výrobu lokomotív); *detektívka* (poviedka alebo film s napínavým, dobrodružným námetom). Ako hovorové označujeme niektoré slová utvorené príponou *-ovka,* napr.: *čokoládovka* (továreň na výrobu čokolády), *cvernovka* (továreň na výrobu cverien, t. j. nití); utvorené príponou *-ačka,* napr. *ordinačka* (ordinácia), *operačka* (operačná sieň).

K prevzatým slovám z hovorovej vrstvy obyčajne máme v spisovnom jazyku domáce neutrálne pomenovania, napr. *láger* — tábor; *frizúra* — účes, *front* — zástup, *handlovať* — kupčiť, *kisňa* — debňa. Iba niektoré z nich nemajú neutrálne synonymum, napr. slovo *fušer.*

V hovorovej reči sa často používajú niektoré slová v prenesenom význame. Bývajú to napr. mená zvierat, ktorými sa označujú ľudia určitých vlastností (napr. záporných, smiešnych vlastností): *medveď* (o tlstom, silnom človeku), *tigrica* (o zlej, náruživej alebo rozzúrenej žene), *lasica* (o štíhlej alebo šikovnej žene), *lišiak* (o falošnom, prefíkanom človekovi).

Obrazne sa používajú aj iné podstatné mená, pričom ide o vyjadrenie hodnotiaceho postoja ku skutočnosti, napr.: *sprcha* (o niečom nepríjemnom), *kaša — dostať sa do kaše* (do nepríjemnej, ťažkej situácie), *kysnúť* (veľmi tlstnúť), *vypadnúť* (vyjsť, odísť), *lekvár* (o pomalej, nepružnej osobe) a i.

Ako hovorové označujeme v slovníku aj niektoré frazeologické jednotky a prirovnania, napr.: *už je tam, kde loj kopú* (zomrel), *maľovať čerta na stenu* (spomínať niečo nepríjemného, zlého), *položiť niekoho na lopatky* (premôcť); *opitý ako čík* (veľmi), *hluchý ako peň* (veľmi), *chudý ako palica* (veľmi).

Niektoré hovorové slová sa časom môžu stať neutrálnymi, napr.: *frézovačka* (frézovací stroj), *sväzák, sväzáčka, desiatkár, odbytár* a pod.

I keď slová hovorového štýlu obsahujú určitý stupeň expresivity (emocionálnosti), treba ich odlišovať od hrubých a vulgárnych slov, ako aj od slov slangových.

Hranice medzi vrstvami slov niektorých štýlov sú plynulé. Preto niekedy pôsobia slovnikárom ťažkosti štylistické charakteristiky napr. takýchto slov a slovných spojení: *kiks* (nepodarený čin, kúsok), *štrícák* (mestský, nápadne oblečený mladík), *štréber* (šplhavec), *nemá fuky* (peniaze). Tieto slová v našej lexikografickej praxi označujeme ako slangové *(slang).* Porov. ďalej na str. 48.

Do hovorového štýlu patria aj nadávky typu *sopliak, sopľoš, somár, pačrev, hlucháň.* Niektoré nadávky sú už vulgárne, napr. *kôň, krava, starý trúp.* Také v slovníku spravidla neuvádzame.

Pri určovaní slova ako hovorového môžeme použiť niekoľko kritérií, a to:

Hovorové slovo je synonymom k neutrálnemu slovu, pričom obsahuje hláskoslovné alebo slovotvorné prvky charakterizujúce slová hovorového štýlu, napr.: dom — *chalupa,* mládenec — *chalan,* milý — *fešák,* byt — *kvartieľ.*

Hovorové slová sú často jednoslovné pomenovania oproti neutrálnym združeným pomenovaniam, napr. *operačka* — operačná sieň, *gumáky* — gumené čižmy, *pršiplášť* — plášť do dažďa.

Hovorové sú aj slová, ktoré označujú nejakú nepríjemnú činnosť, napr.: *šticovať*

(ťahať niekoho za vlasy), *nadštrknúť* (napovedať); ďalej slová ako *sopeľ* (hlien v nose), *smrad* (zápach), ktoré v spoločenskom styku zo slušnosti obchádzame.

Niektoré hovorové slová nemajú neutrálne synonymá, napr.: *špica, šikovný.*

V chystanom normatívnom slovníku spisovnej slovenčiny nepoužívame rozšírenú charakteristiku *ľud. a hovor.*, častú napr. v Trávníčkovom Slovníku českého jazyka. Ľudové slová nepatria do slovníka spisovného jazyka preto, že sú ľudovými, ale preto, že sa používajú aj v spisovnom jazyku. Pretože v slovníku neoznačujeme množstvo neutrálnych slov, ktoré sa vyskytujú i v ľudovej reči, nepovažujeme za potrebné ani hovorové slová označovať aj ako ľudové.

Slová hovorového štýlu sa používajú v ústnej reči. Hojne sa využívajú ako štylistické prostriedky v krásnej literatúre a v publicistike. Používajú sa v reči dialogickej i autorskej a majú funkciu oživovať vyprávanie.

2. Slová odborného štýlu, t. j. odborné termíny označujeme v slovníku skratkami príslušných vedných odborov, v ktorých sa používajú. Skratkou príslušného odboru určujeme oblasť používania odborného výrazu.

Charakteristickou vlastnosťou odborných termínov je ich významová presnosť a nocionálnosť. Citové (emocionálne) zafarbenie klesá na minimum. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že termíny nie sú emocionálne zafarbené.

Slovná zásoba spisovného jazyka sa obohacuje okrem iných výrazov množstvom odborných termínov. Mnohé odborné výrazy prekračujú rámec odbornosti, rozšíria sa a stávajú sa majetkom širokej verejnosti. Také sú napr. slová *rádio, telefón, futbal, gól, televízia* a i. Takéto slová v slovníku obyčajne neoznačujeme ako odborné. V slovníku označujeme ako odborné také výrazy, ktoré sa používajú výlučne v odbornom štýle, sú preň typické, napr.: *kvintakord hud., lumbago lek., pinakoid geol.* a pod.

Na označenie slov ako odborných máme v slovníku niekoľko možností. Najbežnejší spôsob je použitie skratky príslušného odboru, napr. *lek.* (lekárstvo), *geol.* (geológia), *archeol.* (archeológia), *hist.* (história), *astron.* (astronómia), *ban.* (baníctvo), *el.tech.* (elektrotechnika), *fyz.* (fyzika), *mat.* (matematika) atď.

Ak nebude v slovníku z niektorého odboru veľa slov, vypíše sa oblasť použitia takého výrazu, napr. *letniť* v rybnikárstve vysúšať rybník vypustením vody (obyč. raz do roka).

V prípadoch, keď máme síce pre daný odbor skratku, ale treba ju bližšie určiť prídavným menom, vypisujeme celú charakteristiku, napr. *Kyklop* v gréckej mytológii jednooký obor.

Ak sa slovo používa vo viacerých odboroch, označíme ho v slovníku všeobecnejšou charakteristikou. Napríklad slovo *čap* (časť hriadeľa uložená v ložisku) označíme ako *tech.* Ako odborné označíme napr. slová *toxický odb.* jedovatý; *toxalbumíny odb.* jedovaté látky.

Skratkou *odb.* označujeme odborné termíny, ktoré sa používajú vo viacerých, i vzdialených odboroch.

Pri niektorých slovách je oblasť používania zrejmá z výkladu ich významu. Napr. slová *čelo, čembalo* sa vysvetľujú ako druh hudobného strunového nástroja.

Iný spôsob spracovania sa volí napr. pri výrazoch z botaniky a zoológie, ktoré patria jednak do bežnej slovnej zásoby, jednak sú odbornými termínmi. Tieto slová spracúvame v našom slovníku tak, že sa najprv vysvetlí ich význam z hľadiska neodborníka a až potom (za bodkočiarkou) sa uvedie skratka odboru *(bot., zool.)* a presné znenie odborného výrazu, ktorý sa identifikuje príslušným latin-

ským názvom (uvedeným v zátvorke), napr.: *čistec,* -tca *m.* burina rastúca v teplejších krajoch na poliach a v záhradách; *bot. č. roľný (Stachys arvensis); losos,* -a *m.* druh riečnej al. morskej ryby; *zool. l. obyčajný (Salmo salar).*

Niekedy treba štylisticky charakterizovať len niektorý význam slova, napr. slovo *bránka* vo význame *šport.* gól.

3. Slová patriace do knižného štýlu označujeme v slovníku skratkou *kniž.*

Knižné sú také slová, ktoré sa v bežnej reči nepoužívajú, ale vyskytujú sa v knižnej, písanej reči, sú doložené z kníh. Sú to tzv. „papierové" slová.

Ako knižné označujeme slová, ktoré sa používajú väčšinou v próze. Slová vyskytujúce sa prevažne v básňach označujeme ako básnické.

Knižné môžu byť slová domáce i prevzaté, a to rôznych slovných druhov, jednoduché i zložené slová, prirovnania i frázy.

Ako knižné možno označiť napr. slová *čarodej, niva, ladný, čajsi, slncojasný, čarokrásny, čarovne, ľpieť, lkať; frivolný, glorifikácia, fingovať, laborovať, kultivovať.*

Knižné sú napr. tieto frázy a spojenia: *zub času, kráčať s duchom času, kalich utrpenia, hodina smrti, posol mieru.*

Osobitnú vrstvu tvoria básnické slová čiže poetizmy. V slovníku ich označujeme skratkou *bás.* Takto charakterizujeme napr. tieto slová: *lkavý, lepý, čarný* (čarovný), *luna* (mesiac), *letá* (roky), *Slovač* (Slováci), *Sláva* (Slovanstvo), *detva* (mládež).

4. Niektoré slová alebo významy slov sú charakteristické pre novinársky štýl. V slovníku ich označujeme skratkou *novin.*

Poväčšine sú to slová používané najčastejšie v dennej tlači. Pri niektorých slovách tohto druhu býva ťažko rozhodnúť, či patria do oblasti politiky, alebo skôr do novinárskeho štýlu.

Ako novinárske možno označiť napr. tieto slová: *úchylkár, ľavičiar, revanšista, uhľobarón, ľudemokracia* a pod.

5. Niekedy sa popri iných jazykových štýloch vydeľuje aj slávnostný štýl. Do vrstvy slov tohto štýlu patria niektoré slová používané v slávnostnej reči.

Slová tohto jazykového štýlu sa v ruských slovníkoch označujú skratkou *vysok.* (vysokoje).[1] V českých slovníkoch sa značná časť výrazov charakteristických pre slávnostný štýl označuje skratkou *rétor.* (rétorické čiže rečnícke).

Rečnícky štýl najnovšie charakterizoval Fr. Trávníček v práci *O jazykovém slohu.*[2]

V normatívnom slovníku spisovnej slovenčiny označujeme niektoré slová používané v slávnostnej reči skratkami príbuzných štýlov, napr. *kniž., bás., bibl.* (= biblické výrazy). Osobitnú skratku na označenie výrazov slávnostnej reči nepoužívame.

Ako slávnostné by mohli byť označené napr. tieto slová alebo spojenia: *slovutný* (v oslovení); *modrá armáda* (napr. o železničiaroch); *muž blahej pamäti;*

---

[1] Porov. *Instrukcija dľa sostavlenija „Slovaria sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka",* Moskva 1953, 40 n.

[2] „Sloh řečnický nelze chápat ve starém smyslu jako sloh orátorský, jehož hlavním znakem je patetičnost, citová vzrušenost. Řečnickým slohem rozumíme sloh projevů před širšími kruhy posluchačstva, projevů veřejných, zejména politických a popularisačních." (C. d. str. 48.)

ako slávnostné zastaralé: (v oslovení) *blahorodý, Vaše blahorodie, Vaša výsosť, Vaše veličenstvo, knieža* (= panovník).

Ako slová r e č n í c k e h o š t ý l u by sme označili napr. takéto výrazy a spojenia: *plamenný pozdrav, na večné časy.*

Ako b i b l i c i z m y možno označiť napr. takéto slová a spojenia: *blahoslavený, činiť pokánie, hlas volajúceho na púšti, sedembolestný* a pod. Niektoré biblické a cirkevné výrazy, ako napr. *Kyrie eleison* budú bližšie určené vo vysvetlení významu.

6. Osobitnú vrstvu slovnej zásoby celonárodného jazyka tvoria slová z d e t s k e j r e č i. V slovníkoch ich označujeme skratkou *det.* Dosiaľ nie je vyriešená otázka, či detskú reč považovať za osobitný, svojský jazykový útvar, alebo či ju pričleniť k niektorému jazykovému štýlu, napr. k hovorovému. Slová detskej reči inklinujú značne k vrstve emocionálnych výrazov.

Preto sa slová detskej reči niekedy v praxi zamieňajú s expresívami typu *sadkať, ťažkať, bežkať.* Tieto slová sa síce v styku s deťmi často používajú, ale prekračujú oblasť detskej reči a vyskytujú sa i v reči dospelých pri zlepšovaní, zjemňovaní významu slov, teda v reči citovo zafarbenej.

Typické pomenovia detskej reči sú také slová, ktorých základ nebýva obsiahnutý v koreni nocionálnych slov, ale existuje výlučne v detskej reči, napr. *žiža* (horúci; lampa; oheň); *čačaný* (pekný), *bakaný* (zlý; nepekný; špinavý); *pá* (preč; zbohom); *ťap-ťap-ťapušky* (pri tlieskaní rúčkami); *buvi-buvi* (pri uspávaní).

Slová detskej reči sa tvoria najčastejšie dvojakým spôsobom: *a)* zdvojením čiže reduplikáciou, napr. *čeče, čača* (niečo pekného), *cucu* (cukor), *tata* (otec), *papa* (jedlo); *b)* z citoslovcového základu, napr.: *hajať, hajinkať* (spať), *búvať, buvinkať* (spať), *bacať* (biť), *hopkať* (sedieť).

II.

Slovnú zásobu celonárodného jazyka možno deliť na niekoľko vrstiev podľa rozličných kritérií. O delení slovnej zásoby podľa funkčných štýlov spisovného jazyka sme hovorili vyššie. Dôležité je aj delenie podľa citového zafarbenia (emocionálnosti) slov, podľa ich výraznosti (expresívnosti). Z tohto hľadiska možno hovoriť o vrstve slov citovo neutrálnych (nocionálnych) a o vrstve slov citovo zafarbených (emocionálnych). Z hľadiska správnosti (normatívnosti) možno deliť slová na spisovné a „nespisovné" (nárečové, slangové, vulgárne a pod.). Z historického hľadiska zasa delíme slová na bežne používané, archaické a zastaralé.

Niekedy sa dostatočne nerozlišujú slová štylisticky zafarbené od slov emocionálnych, citovo zafarbených. V najnovších prácach z oblasti štylistiky sa tieto vrstvy slov presne rozlišujú. Napr. L. D o l e ž e l píše: „Citový prízvuk slova vyjadruje citové hodnotenie označovanej skutočnosti, kým štýlové zafarbenie je reflexom príslušného slova k určitej štýlovej vrstve jazyka. Citový prízvuk je súčiastkou lexikálneho významu slova; naproti tomu štýlové zafarbenie je atribútom slova, ktorý sa nedotýka jeho lexikálneho významu."[3]

[3] L. D o l e ž e l, *K obecné problematice jazykového stylu,* Slovo a slovesnost XV, 1954, č. 3., str. 104.

K tomu treba dodať, že záleží na tom, o aké štýlové zafarbenie ide, pretože napr. slová hovorového štýlu často obsahujú citový prízvuk, ktorý zasahuje lexikálny význam (porov. napr. dvojice slov *dom — chalupa, mládenec — chalan).*

Na dôkaz toho, že treba rozlišovať emocionálne zafarbenie slova od štýlového zafarbenia, možno uviesť fakt, že emocionálny (citový) prízvuk môžu mať tak slová štýlovo neutrálne, ako aj slová štýlovo zreteľne zafarbené. Citový prízvuk môžu nadobudnúť slová akéhokoľvek jazykového štýlu.

Napr. z nocionálnych slov *hlas, liter* utvoríme expresíva v podobe zdrobnenín *hlások, litrík;* k odbornému výrazu *gramatika* znie citovo zafarbená podoba *gramatička.*

Značná časť citovo zafarbených pomenovaní patrí do hovorového štýlu a silne citovo zafarbené odborné výrazy do jednotlivých pracovných slangov.

Rozoznávame rôzne stupne emocionality (expresivity) slov. Niektoré výrazy sú trochu expresívne zafarbené, iné sú výrazne expresívne zafarbené. Tak nám vznikajú rady synoným od nocionálneho slova po silné expresívum. Členy týchto radov sa navzájom odlišujú i významovými odtienkami i rôznym stupňom citového zafarbenia, napr.: *nos — nosisko — nosáľ — nocháľ — frniak — rypák, ústa — ústka — ústočká — papuľa — papuľka — pysk — pyštek, prisluhovač — pätolízač — lokaj, krik — hurhaj — huk — hrmot — lomoz, malý — maličký — maličičký — malulinký, každý — každučký — každulinký — každučičký, veľký — veličizný — velikánsky, nahnevaný — nasršený — najedovaný — napajedený, veľmi — strašne — hrozne — ukrutne — ukrutánsky.*

V slovníku obyčajne neoznačujeme rôzne stupne expresívnosti, pretože ich dosiaľ nevieme presne stanoviť. Len zriedkavo používame rozvitú charakteristiku *trochu expr., trochu hrubé, trochu vulg.,* napr.: *čapnúť si trochu hrubé* upiť si.

Pretože slovník má za úlohu zovšeobecňovať, možno v ňom charakterizovať ako emocionálne zafarbené len také pomenovania (slová alebo jednotlivé významy slov), ktorých emocionalita je ich stálou vlastnosťou. Nemožno v slovníku (najmä nie v slovníku stredného typu) zachytávať aktualizované použitia nocionálnych slov s citovým prízvukom.

Okrem rôzneho stupňa emocionálnosti pozorujeme pri pomenovaniach aj kvalitatívne odlišné odtienky citového prízvuku slov. Raz ide o zlepšenie, zjemnenie významu, inokedy naopak o zhoršenie, čím slovo alebo význam slova dostáva hanlivý prízvuk.

Pri charakteristike emocionálneho zafarbenia slov sa riadime podľa obdobných zásad ako pri charakteristike slov podľa funkčného štýlu jazyka. Napríklad miesto dvoch špeciálnych charakteristík *žart.* (= žartovné), *hanl.* (= hanlivé) volíme radšej všeobecnejšiu charakteristiku a označíme slovo ako expresívne.

Pri zveličených výrazoch vynechávame skratku *expr.* a označujeme ich iba ako *zvel.,* pretože zveličením sa zároveň vyjadruje citový postoj k pomenovanej skutočnosti.

Pri nadávkach vypisujeme celú charakteristiku, pričom vypúšťame skratku *pejor.,* pretože hanlivý prízvuk je obsiahnutý vo význame slova nadávka. Napr. *čaptoš, -a m.* nadávka krivo, šmatlavo, nemotorne chodiacemu človeku al. zvieraťu.

Pri niektorých zdrobneninách alebo zveličených výrazoch (ktoré v našom slovníku hniezdujeme) sa ukazuje potreba označovať v slovníku oslabenie alebo zosilnenie citového zafarbenia slova. Týka sa to napríklad nadávok typu: *somá-*

rik (o človeku), *hlupáčik,* ktoré označíme ako oslabené *(oslab.)* v porovnaní so základnými slovami *somár, hlupák.* Zosilnenie citového zafarbenia pri slovách typu *hlupáčisko, dobráčisko* označujeme ako *zvel.*

Na vyjadrenie expresivity sa v jazyku používajú viaceré prostriedky, najmä tieto:

1. osobitný hláskový sled, neobvyklý pri nocionálnych slovách, napr.: *frndiť sa, šústať, sfafrať, ochkať, jojkať, čadúch, čambľa, frnda, logať, čamrva, chmuľo, taľafatka, gebuzina.* Sem možno zaradiť aj onomatopoické výrazy, napr. *čipčať, čvirikať, čurčať, lalogať;*

2. osobitné slovotvorné prípony; porov. napr. takéto dvojice slov: čepiec — *čepúch,* baba — *babisko,* deti — *deťúrence,* veľký — *veličizný,* robiť — *robkať.*

Pri podst. menách sú napr. tieto expresívne prípony: *-oš* (čaptoš, frfloš); *-úch* (čadúch, pecúch, čepúch); *-iak/-ák* (frniak, rypák, hnusák); *-úz* (frňúz); *-áľ* (okáľ, nosáľ); *-aj* (hlavaj, chumaj, lapaj); *-áč* (smrkáč, brucháč); *-úr* (fičúr, mosúr, jazúr, mundúr); *-áš* (velikáš); *-áň* (hlaváň); *-úň* (chrapúň, krikľúň); *-izňa* (babizňa); *-da* (frnda); *-uľa* (černuľa, papuľa); *-aňa* (čaptaňa, hluchaňa); *-na* (mazna, lizna, fufna); *-ina* (motanina); *-ica* (čliapkanica) a i.

Pri prídavných menách máme napr. tieto expresívne prípony: *-atý* (nosatý, hrbatý, bruchatý); *-avý* (slinavý, sopľavý); *-itánsky* (hrozitánsky); *-ánsky* (mohutánsky); *-čizný* (veličizný); *-učký* (drobučký); *-ušký* (drobušký); *-ičičký* (maličičký); *-ilinký* (malilinký); *-unký* (ľahunký); *-ulinký* (ľahulinký) atď. Expresívne sú aj príslovky utvorené od týchto prídavných mien.

Zo slovies sú citovo zafarbené niektoré utvorené príponami *-ňať* (sliepňať); *-úňať* (chichúňať sa); *-ínať* (skapínať); *-inkať* (buvinkať); *-lať* (chrchlať, mrmlať); *-kať* (motkať sa, skackať, spinkať); *-otať* (rehotať sa, chichotať sa); *-čať* (chrapčať, kvapčať) a pod. Expresívne sú aj niektoré jednorázové slovesá na *-núť,* ktorých základ je expresívny: *šustnúť, facnúť, fuknúť, šuchnúť* a pod.

Značné množstvo expresív tvoria deminutíva. Sú to zdrobneniny, ktoré sú zdrobneninami iba z formálnej stránky, ale z významovej stránky sú expresívami, napr. so zhoršeným významom *spisovatelík, učitelík, literátik;* so zlepšeným významom *medík, čajík, litrík, dohánik, ocko, ujko, strynka.* Takéto slová označujeme v slovníku iba skratkou *expr.*

Naproti tomu deminutíva, ktoré môžu označovať aj zmenšenie, v ktorých význame je zhrnutá predstava niečoho malého, pričom môžu vyjadrovať aj citové zafarbenie, charakterizujeme v slovníku dvojicou skratiek *zdrob. expr.,* napr.: *rúčka* (malá al. pekná, šikovná ruka); *domček* (malý al. pekný, útulný dom); *ústočká* (malé al. milé, pekné ústa). Slová ako *koliesko* (malé koleso), *dvierka* (malé dvere) budú v slovníku označené ako zdrobneniny. Treba poznamenať, že potenciálne je každá zdrobnenina expresívna.

Pri slovách typu *smotánka, ceruzka* nejde o zdrobneniny, ale o dublety rovnocenné so slovami *smotana, ceruza.*

Často vyplýva citový prízvuk slova z obrazného pomenovania, napr. *lízať sa* (bozkávať sa); *kohút* (o nahnevanom, rozzúrenom človekovi); *lokaj* (prisluhovač); *anjelik, dušička* (o žene, o dieťati); *limonáda* (o niečom sentimentálnom).

Niekedy je citové zafarbenie slova dané samým významom slova, napr.: *najdúch, machle, hlušiť, brýzgať, hnusoba.*

Slová, ktoré majú zhoršený význam, hanlivý prízvuk, označujeme v slovníku skratkou *pejor.* (= pejoratívne). Niekedy sa blížia k nadávkam, napr.: *palúch, čadúch, cap* (starý cap — o chlapovi), *kšeft* (obchod), *lízať sa* (bozkávať sa).

Slová používané pri výsmechu označujeme skratkou *iron.* (= ironické), napr.: *spisovatelík, pisárik, učitelík.*

Slová, používané pri žartovaní používame skratkou *žart.* (= žartovné), napr. *jazúr, čapurda, deťúrence, leňochod* (o lenivom človeku) a pod.

Dôverné, maznavé formy vlastných mien označujeme skratkou *hypok.* (= hypokoristiká), napr. *Hanča, Ivček, Ondo* (budú uvedené na konci slovníka v osobitnom zozname).

Lichotivé zdrobnené pomenovania týkajúce sa rodinných vzťahov a zjemnené, zlepšené pomenovania, obmedzené v používaní na rodinný kruh, označujeme skratkou *fam.* alebo *hypok.*, napr.: *ocko, tatko, ujko, kmotrík, ujčinka, žieňa, chlápä, chlápätko, synček, dcéruška.*

Slová majúce drsný, príliš zhoršený význam označujeme skratkou *vulg.* (= vulgárne), alebo ich charakterizujeme ako *hrubé.* V spoločenskom styku sú tieto slová obyčajne neprípustné, tabuované. V písanom jazyku sa ich znenie nahrádza radom bodiek. Ide o takéto slová: *riť, srať; kurva, lafňa* atď.

III.

Podstatnú časť slovnej zásoby spisovného jazyka tvoria bežné slová. Tieto v slovníku osobitne neoznačujeme. V slovníku však charakterizujeme archaizmy a zastaralé slová.

Archaizmy sú slová, ktoré v dnešnom jazyku bežne nepoužívame. Využívajú sa obyčajne v umeleckom jazyku, a to v niektorých spojeniach. V slovníku budú označené skratkou *arch.*, napr.: *činiť* (dobre, zle činiť), *lup* (lúpež, krádež), *meruôsmy rok* (štyridsiaty ôsmy), *činovník* (pracovník spolku, funkcionár).

Zastaralé sú také slová, ktoré sa dnes vôbec nepoužívajú, ale sú dôležité pre poznanie hospodárskeho a kultúrneho vývinu nášho národa. Výber týchto slov v strednom slovníku bude však veľmi obmedzený. Ako zastaralé možno označiť napr. tieto slová: *literný* (literárny): *literné umenie; morava* (Chalupka) nížina; *výrok* (prísudok), *vedma* (čarodejnica), *vedomec* (vedec), *dever* (mužov brat, švagor), *šafranník* (podomový obchodník), *komora* (kráľovská kancelária pre riadenie hospodárskych vecí), *dežma* (druh poddanského poplatku, desiatok) a pod.

IV.

Okrem slov z rozličných vrstiev slovnej zásoby spisovného jazyka bude slovník strednej veľkosti obsahovať určité množstvo slov nespisovných. Ide o slová ľudové, krajové, nárečové a slangové.

Výber slov z nespisovných vrstiev slovnej zásoby nesmie byť, pravda, náhodný.

Rozhodujúcim kritériom pri výbere ľudových, krajových, nárečových slov do slovníka je výskyt v dielach našich klasikov, prípadne v dielach popredných súčasných autorov.

V slovníku zaznamenávame predovšetkým také ľudové, krajové a nárečové výrazy, spojenia a frázy, ktoré majú v ľudovej reči odlišný význam ako v spisovnom jazyku, napr. *cukor ľud.* cukríky.

Hláskoslovné varianty uvádzame pri ľudových slovách iba výnimočne, a to

vtedy, keď ide o také frekventované dublety, že nevieme rozhodnúť, ktorá podoba je častejšia, napr.: *cajg* i *cajch, drichmáč* i *drichnáč.*

Z ľ u d o v e j r e č i zachytíme v slovníku napr. tieto slová: a) domáce ako *čeľadník, fučka* (druh kaše), *čír* (druh kaše z múky), *ručník* (šatka), *rúcho* (nevestina výbava), *rusadlá* (Svätodušné sviatky), *mládza* (druhá tráva), *čarúnok* (výmena); b) prevzaté, napr. *frišku, fruštik, falda, gánok* a i.

Niekedy nám pôsobí ťažkosti charakteristika prevzatých slov, bežných v ľudovej reči, napr. *cúg, firnajz, fertucha.* Z hľadiska spisovného jazyka ich treba považovať za hovorové. Niektoré z nich označíme ako ľudové zastaralé, napr. slovo *cúg.*

Ľudová reč je bohatá na frázy, prirovnania, príslovia, napr.: *je mu ako v loji* (veľmi dobre); *dočkaj času ako hus klasu; babka k babce — budú kapce; čas platí, čas tratí* a pod.

Ako ľudové označujeme také slová, ktoré sú rozšírené v reči ľudu a bežné takmer na celom území Slovenska.

Výrazy rozšírené na väčších oblastiach, v niekoľkých nárečiach, známe v niekoľkých krajoch označujeme ako k r a j o v é (skratka k r a j.). Sú to lexikálne prostriedky spoločné niekoľkým, niekedy ani nesusediacim nárečiam. Do slovníka budú pojaté, ak sú doložené z literatúry, ak sú známe z národných piesní a pod. Krajové sú napr. tieto slová: *valal* (dedina), *duchna* (perina), *švábka, krumple* (zemiaky), *raž* (žito) a i.

Ako n á r e č o v é (skratka n á r.) označujeme také slová, ktoré sa vyskytujú v miestnych nárečiach, sú teda lokálne obmedzené na úzky okruh nárečí, napr. oravské, liptovské, spišské. Napr.: *otava* (mládza), *lietačka* (krojová blúza), *roveň* (rovina), *rataj* (oráč).

Pretože dosiaľ nemáme spracované slovníky slovenských nárečí (iba malý Kálalov slovník), dá sa niekedy ťažko určiť, či ide o ľudový, krajový alebo nárečový lexikálny prostriedok. Preto v mnohých prípadoch volíme radšej širšiu charakteristiku, napr. ľudové miesto krajové alebo nárečové.

Ľudové, krajové i nárečové slová určujeme niekedy bližšie, napr.: *čakáč ľud. zastar.* kto čaká vo mlyne na mletie; *kulifaj ľud. žart.* vetroplach; *lopnúť si ľud. expr.* nedbalo si sadnúť; *ňaňko nár. fam.* otec; *lúchať nár. expr.* hltavo, nemierne piť; *zázrivý kraj. pejor.* zlostne, zamračene pozerajúci.

Z ľudových, krajových a nárečových slov uvádzame v normatívnom slovníku obyčajne iba základné slová, bez odvodenín.

Z nespisovných vrstiev slovnej zásoby budú do slovníka pojaté aj niektoré s l a n g o v é a výnimočne i a r g o t i c k é slová.

Ako slangové *(slang)* označujeme nielen slová z jednotlivých pracovných slangov, napr. lekárskeho, baníckeho, železničiarskeho, študentského slangu, ale aj slová z nižšej vrstvy hovorového štýlu. Teda termín slang nepoužívame iba v úzkom význame nespisovná reč určitého pracovného prostredia, ale v širšom význame nižšia hovorová reč (najmä mestského prostredia).

Za slangové slová nižšej hovorovej vrstvy možno pokladať napr. výrazy: *fuky* (=peniaze), *kiks* (niečo nevydareného, nepodarený čin), *špiceľ* (donášač) a pod.

Z pracovných slangov príde do stredného normatívneho slovníka spisovného jazyka len minimálne množstvo slov, a to tie, ktoré majú tendenciu prenikať do hovorovej reči, napr. *čiris* (obuvnícky lep).

V slovníku označujeme aj slová alebo významy slov, ktoré sa v bežnej reči ne-

používajú, ale vyskytujú sa ojedinele v písanom jazyku. Ide o zriedkavé slová. V slovníku ich charakterizujeme skratkou z r i e d.

Ako zriedkavé možno označiť napr. tieto slová: *čipkovatý* (čipkovaný, Vajanský); *čechravý* (pôsobiaci vlnenie); *čajovať* (popíjať čaj a pritom debatovať), *letún* (lietadlo).

S rozvojom hospodárskeho a kultúrneho života za výstavby socializmu sa rozvíja nebývalým tempom i spisovná slovenčina. Úlohou slovnikára je nielen zachytiť rozmanitosť a bohatstvo výrazových prostriedkov spisovného jazyka, ale aj na základe doterajšieho jazykovedného bádania o slovnej zásobe tieto prostriedky utriediť a charakterizovať. Pretože práca na štylistickej charakteristike slov v slovníkoch je priekopnícka, niet pochybnosti, že bude mať nedostatky. Sme však presvedčení, že jej výsledky jednak poslúžia v praxi pri hodnotení jazykových prostriedkov, jednak budú ďalším bádateľom východiskom pri spresňovaní poznatkov o slovnej zásobe spisovného jazyka.

JÁN ORAVEC

UKAZOVACÍ VÝZNAM ZÁMEN *AKÝ, KOĽKÝ, ČO, KTO, KTORÝ, ČÍ*

Zámená *aký, koľký, čo, kto, ktorý, čí* popri opytovacom a vzťažnom význame používajú sa aj na ukazovanie.[1] Napr.:

Akú kázeň im tu vystrúhal, ako pekne ho počúvajú. (Chrobák) Horúca tvár a chladistá poduška, aká to protiva! (Vajanský) Ako si vedie — s akou istotou, bezpečnosťou sa pohybuje. (Kukučín) „Aký galantný!" blyslo jej mysľou. (Jesenský) Bolo nás päťsto a boli sme všetci zdraví. Aké to šťastie! (Tajovský) Aký ste vyčasený, báčik! (Timrava) Akú diabolskú silu má tá voda. (Krčméry) Koľké stromy tu! divil som sa. (Kukučín) A Tisa koľkú nevýslovnú škodu tiež pred dvoma rokmi porobila! (Ľ. Štúr) Ó, bože, čoho som sa dožila na starosť!? čoho! koľkej neresti! (Hviezdoslav) „Čo nečuješ ešte, hriešny človeče — aké nezmysly!" krúti Mate hlavou. (Kukučín)

Všetky uvedené zámená nevyskytujú sa v tomto význame rovnakou mierou: najčastejšie zámená *aký, koľký,* menej *čo,* zámená *kto, ktorý, čí* len ojedinele.[2] To však neznamená, že pri ukazovacom použití ostatných troch zámen vznikajú nejaké ťažkosti. Celkom dobre možno povedať vety: Hľa, kto k nám ide! Hľa, ktoré šaty si dnes obliekla! Pozrime ho, čiu dievku vzal do tanca!

Pri tomto význame uvedených zámen ide vždy o kvalitatívne alebo kvantitatívne ocenenie skutočnosti a na to sú najvhodnejšie zámená *aký, koľký,* pretože podstatou ich vecného významu je naznačovať kvalitu alebo kvantitu. Na týchto zámenách sa najzreteľnejšie dá dokázať, že ide o ukazovací, a nie o vzťažný alebo opytovací význam. Používajú sa totiž v jednoduchých vetách, kde vzťažné zámeno nemôže byť, a aj v takých vetách, v ktorých sa konkrétne, prídavným menom pomenúva daná vlastnosť, teda netreba sa na ňu nijakým opytovacím zámenom pýtať.[3] Napr.:

[1] Podobne sa používajú aj zámenné opytovacie príslovky *ako, kde, prečo* atď. Napr.: Hľa, ako sa majú radi. (Jesenský)

[2] Preto naše vývody dokladáme spravidla len prvými troma zámenami.

[3] Fr. T r á v n í č e k *(Mluvnice spisovné češtiny II,* 1165) vraví, že zámeno *aký* (čes. *jaký*), príbuzné s *jenž,* je od pôvodu ukazovacie zámeno s významom „taký". Ďalej dôvodí, že tento pôvodný význam je možno dochovaný v citových vetách typu

A aký krásny výhľad! (Kukučín) Aký si čudný...! (Ondrejov)

Zámeno *koľký, -á, -é* (ktoré ukazuje na množstvo, nie na poradie) je aj tvarove uspôsobené na ukazovaciu funkciu. Odlíšilo sa od bezrodovej formy *koľko,* ktorá sa používa v opytovacej a vzťažnej funkcii, len výnimočne aj na ukazovanie. Napr.: A dievčat — pozri, koľko ich strúha petržlen. (Kukučín)

Spoločnou charakteristikou spomenutých adjektívnych zámen s ukazovacím významom *(aký, koľký, ktorý, čí),* ktorou sa odlišujú od obyčajných ukazovacích zámen *(ten, taký, toľký),* je to, že nemôžu ukazovať na niečo nepomenované, vždy sa musí v tej istej vete uviesť meno danej veci alebo vlastnosti a pri ňom stojí zámeno ako prívlastok. Napríklad ani v pričlenených výrazoch typu „Tu je naostatok príležitosť — a to aká!" nejde už o ukazovací význam. O tom pozri ďalej!

Spoločnou podstatnou vlastnosťou všetkých uvedených zámen s ukazovacím významom je ich citovosť pri použití v jednoduchých vetách, zväčša zvolacích. Ukazujú na osoby, veci, vlastnosti a súčasne ich citove hodnotia zo stanoviska hovoriaceho.[4]

Vyjadrujú tak jeho:

1. kladné city: začudovanie, obdiv, prekvapenie, vzrušenie, úžas, uveličenosť, roztúženosť atď.;

2. záporné city: rozhorčenie, bolesť, starosť, vyhrážanie, výstrahu atď. Napr.:

1. Čo mi nepoviete!? (Kukučín) Koľkí sa vyšinuli z ničoho a stali sa zámožnými! (Kukučín) A koľký i v takýchto okolnostiach prichodí do školy! (Ľ. Štúr). Aká radosť i pre starých mládencov... (Jesenský) Ako tie slzy lahodia, aká je v nich útecha — aký balzam! (Kukučín) Ach, bratríčku milý, koľký svet sme prešli, ešte sme takého javora nenašli. (J. Kollár) Už koľké prešli veky... so zášťou nehôd... (Hviezdoslav)

2. Hľa, aký zradca, váš priateľ. (Vajanský) Aká detinskosť, malodušnosť! (Jesenský) Aký svätý! (Jesenský) Alebo akí sú to lumpi, tí mladí ľudia. (Jesenský) A koľkej pritom bezuzdnosti... a všelijakej nemravnosti sa dvere dokorán otvorili! (Ľ. Štúr) Koľká zem leží mŕtva, lebo hocijako obrobená. (Kukučín)

Pri prídavných menách vyjadrujú tie isté city, pravda, tu aj prídavné meno vecným významom naznačuje, či ide o príjemné, či o nepríjemné veci. Napr.:

1. Akú má ona čistučkú tvár. (Jesenský) Aká ste vy dobrá! (Jesenský) Aký biely je svet, čistunký ako tá záhradná ľalia. (Krčméry) Aká milá romantika. (Vajanský) A aké sily, aká železná pracovitosť, aké vedomosti, nadobudnuté v tichých nociach a v potných dňoch. (Vajanský) Aká to šľachetná, vznešená duša! (Kukučín) Keď sa do toho hrdého mundúru poobliekate, aká to pekná vec. (Tajovský)

2. Ako to len mohla vymyslieť? Aká protivná! (Ondrejov) Aká som hlúpa! (Je-

---

Aká krása! Na str. 1156 spomínanej gramatiky uvádza aj ďalšiu možnosť. Vraví, že buď sa v takýchto vetách zachoval pôvodný ukazovací význam zámena *aký,* ktorý malo, kým nadobudlo opytovací a vzťažný význam, buď sa ukazovací význam vyvinul až z opytovacieho. Pôvodne: Aká to krása? = Vy sa pýtate, aká je to krása? (Začudovanie nad tým, že sa niekto môže pýtať, či je to krásne.) Potom: Aká to krása! = Taká je to krása, taká veľká!

[4] City hovoriaceho majú príčinu v mnohosti, veľkosti, v kráse, príjemnosti, nepríjemnosti, nevhodnosti atď. pozorovanej skutočnosti. Napr. veta „Aká krása!" môže mať obsah s týmito citovými odtienkami: To je veľká krása, zvláštna krása, zaujímavá krása atď. Pozri u Fr. Trávníčka, *Mluvnice spisovné češtiny II,* 651. Zámeno *aký* nie je tu ani opytovacie, ani vzťažné, ale ukazovacie a znamená *taký:* taká krása!, taká veľká krása! a pod.

senský) Aká je odporná — a vždy na mňa pozerá. (Jesenský) Ach, aká prázdna, otupná budúcnosť ho čaká! (Kukučín) Tu i tá posteľ aká príkra! (Tajovský) Koľké nesčíselné škody robí len napríklad Váh... (Ľ. Štúr)

Citovosť sa niekedy zdôrazňuje aj citoslovcami, zdrobneninami atď. Napr.:

Kladné city: „Oh, aké krásne časy nás čakajú — koľko blaha a šťastia!" zvolal on s oduševnením. (Kukučín) Bože, aká inakšia bola moja prvá žena. (Tajovský) Ale, mama, polievočky akej si dobrej navarila. (Tajovský) Aká čistota! Bože! (Jesenský)

Záporné city: Ach, aké živobytie, toto moje, ukrižovaný spasiteľu! (Kukučín) Bože, aký svet prevrátený! (Kukučín) Bože, a steny aké holé. (Jesenský) Ach, čoho sa nedožiješ na tomto svete — čoho sa nedožiješ! (Kukučín)

Uvedené zámená majú pôvod a svoje pravé miesto v hovorenej reči. V hovorenom prejave sa citové kvality zvýrazňujú zvukovými prostriedkami (melódiou, dôrazom). V písaných nápodobách sa zvukové činitele nahrádzajú slovami: vložkami, dodatočnými vysvetleniami, predchádzajúcimi alebo sprievodnými poznámkami, aby bolo jasné, či ide o kladnú, či o zápornú citovosť. Napr.:

Kladné city: Bože, aká slasť: duel pre ňu a za ňu... (Vajanský) Musíš vzdychnúť pri jej mene. Aká to bola krásavica! Prvá krásavica. (Jesenský) A ešte jedno: hoci učiteľ, ale aký učiteľ! V „Pohľadoch" verše, v „Národných" besednice. Koľko ich už i jej venoval... (Tajovský)

Záporné city: Ej, aký si ty vladár, hneď nadávať! (Timrava). Akéže to riadky sekáš; lúka za tebou, ako capova brada, ošklbaná! (Timrava) „Oh, život, aký si ukrutný!" žaluje sa Niko sám sebe. (Kukučín) Nie, ja ju nerád... Aká je dlhá! Všetko na nej je dlhé a tenké. (Jesenský) A koľké to otroctvo, pred každým pisárom... a panákom sa hrbiť, klobúčkovať, alásolgájovať. (Tajovský)

Citovosť v takýchto vetách zdôrazňujú niekedy aj ukazovacie zámená *ten, tento.* Napr.:

Podsudca rozhovoril sa o Anette. — Aké je to pekné dievča tá Anetta. (Jesenský) Aký je to celkom inakší človek tento Čudrák. (Jesenský) Keď prídete domov, vaši rodičia sa ako z toho tešia, že aký je to pekný tento stav vojenský! (Tajovský)

Rozsah používania uvedených zámen v ukazovacom význame sa v slovníkoch obyčajne vymedzuje veľmi úzko — obmedzuje sa iba na zvolacie vety, zvolania — alebo nesprávne — uvádza sa, že tento význam majú opytovacie zámená v rečníckych otázkach a v pričlenených výrazoch.

Klásť výskyt takýchto zámen do rečníckych otázok je omyl. Rečnícka otázka je otázka len podobou, ale obsahove je to oznamovacia veta, vyjadrujúca opačné tvrdenie ako otázka sama. Teda napr. v rečníckej otázke *Kto by to povedal!* nemá zámeno *kto* ukazovací význam, ale význam záporného zámena *nikto.* Tak je to so všetkými opytovacími zámenami.

Tvary opytovacích zámen sa vyskytujú aj v tzv. pričlenených výrazoch, napr.: Tu je naostatok príležitosť — a to aká! (Kukučín) Hodnotí sa nimi vec alebo vlastnosť spomínaná v základnej vete ako neobyčajná, zvláštna, vynikajúca, jedinečná, ale neukazuje sa nimi na nič.

Obmedzovanie používania spomenutých zámen len na zvolacie vety hodnotí správne akademik Trávníček (*Mluvnice spisovné češtiny II,* 625) pri zámene *aký.* Hovorí, že vety s *jaký* (jako) niekedy strácajú zreteľný zvolací ráz, najmä ak sú dlhšie, vyslovujú sa skoro tak ako oznamovacie vety. To vidieť aj z interpunkcie v našich dokladoch. Tu však treba ísť ešte ďalej. Ukazovací význam majú tieto zámená aj v súvetiach, ktoré sa vyslovujú vždy bez zvolacej intonácie. Napr.: A ešte sa zastrelí, aký je citlivý. (Jesenský) = Je taký, tak veľmi citlivý (s odtienkom príčinnosti: pretože je taký citlivý, keďže je tak veľmi citlivý).[5]

Vymedzovať výskyt ukazovacieho významu opytovacích zámen zvolacou intonáciou znamená vynechávať prípady v súvetiach.

Ale ani v jednoduchej vete, ako ukazuje akad. Trávníček a ako vidno aj z interpunkcie v našich dokladoch, nie je zvolacia intonácia spoľahlivým (a najmä nie jediným) kritériom na ohraničenie tohto javu. Zvolacia intonácia nie je jeho nevyhnutnou podmienkou, ale sprievodným príznakom, ktorý môže aj chýbať. Podmienky výskytu spočívajú v inom. Vyššie sme spomenuli, že ukazovací význam opytovacích zámen má svoje pravé miesto a svoj pôvod v hovorenej reči. Možno povedať presnejšie: v priamej reči. Súvisí to s psychológiou vnímania a predstavovania. Pri vnímaní nového, pre nás dôležitého javu v prvom momente vystupuje do popredia cit (prekvapenie, vzrušenie), ktorý nám zabraňuje presne slovami zhodnotiť, čo vnímame. Sami ani nie sme si hneď istí v hodnotení, kladieme ho najskôr ako otázku pre seba. Rečovým výrazom tohto stavu je citový ukazovací význam opytovacieho zámena, vysloveného niekedy (v silnom citovom zaujatí) mimovoľne. Z priamej reči rozšíril sa tento význam opytovacích zámen aj do polopriamej reči.

Hovoriaci, skôr ako ukáže na novú zaujímavú zvláštnosť počúvajúcemu, obyčajne ho vyzve, aby sústredil pozornosť na ňu. A tieto výzvové výrazy lexikálne ohraničujú oblasť používania ukazovacieho významu pri opytovacích zámenách v jednoduchých vetách. Všetky tieto upozorňovacie výrazy sa týkajú oblasti vnímania a predstavovania (ak ide o slovesá, sú často v imperatíve), a to:

1. Videnia *(vidieť, pozerať, pozrieť, kuknúť* atď.). Napr.:

A hľaď len, čo robia s drevom chlapi na vode. (Fr. Kráľ) Pozrite, aké mám plecia odreté. (Ondrejov) Pozri len, kochaj sa — akú si odchoval! (Kukučín) Vidíte, aká ste zábudlivá. (Jesenský) A pozri jeho vlastné zeme — aký je to rozdiel. (Kukučín) Pozrite, čo s nimi porobili. (Hečko) Jaj, pozrite čerta, čo vystrája! (Kukučín) A čis' videl, koľké trávy máme tam? (Hviezdoslav) Pozri, aká neprehľadná tlupa proti jednému. (J. Škultéty) Pozriže, koľký ľajster vykonávok mi stará načarbala. (F. Urbánek) Vidíš, kamarát, aký som ja furták. (Kukučín) Či ju vidíš, akým krikom ide naň! (Timrava) Pozri na seba, aký si. (Kukučín)

2. Počutia *(počuť, čuť, očuť, počúvať, načúvať* atď.). Napr.:

Očúvaj ale miluo obecenstvo, čo sa jednému baníkovi zvjedlo (Slov. národné noviny).

3. Cítenia *(cítiť, pocítiť, zacítiť, nahmatať* atď.). Napr.:

Vidiac, jak je blažené všetko na svete, cítim, aká som sama biedna a nešťastná. (Sokol VI) Zasa som pocítil, aký som nanič žiak. (Kukučín)

4. Predstavovania, myslenia *(predstaviť si, vybaviť si, blysnúť umom, blysnúť mysľou, pomyslieť si* atď.). Napr.:

Pritiahla sa k nemu a myslela, aký je to človek silný a spravodlivý, čestný a zaľúbený do nej, do nej. (Jesenský) Neobrátil sa a hrdo prelietlo mu mysľou, aký je energický. (Jesenský)

5. Najviac používané a súčasne najmenej špecifikované sú výzvové citoslovcia:[6] *hľa* (vzniklo z imperatívu *hľaď!), ajhľa, ľaľa, ľaď, ľaľaď* a pod. Napr.:

Hľa, aký malebný je tamten breh pod osikami. (Vajanský) Ľaľa, aký obranca, — zasmial sa pomocník. (Jesenský) Prišla som k tebe... ľaľa, aká sa nám pletka stala... (Timrava) Trpezlivosť! ľaď, ja koľko jej mám! (Hviezdoslav) Zuza len teraz vie, koho stratila, hľa, chudina, aká je zronená! (Timrava) Tak, hľa, čo som

[5] Iné príklady uvedieme ďalej. Pozri aj príklady v Slovníku jazyka českého od Vášu-Trávníčka na str. 563.

[6] Porov. Šmilauer, *Novočeská skladba,* 315.

mu vykázala! (Timrava) Hľa, na čo nestihne myslieť! (Kukučín) Hľa, na čo som ja od pondelka vo svojich bezsenných nociach prišiel. (Jesenský) Hľa, na čo sa mu zišli piesne, čo ho v škole naučili... (Tajovský) Ľaľa, aký som, horší od Cigáňa! (Timrava) Hľa, aký som ja prísny, keď chcem. (Jesenský) Ajhľa, tiež vidno, aká znamenitá svornosť panovala v našom meste. (Jesenský) A teraz,... keď mu odpustila, hľa, čo zmýšľa! (Timrava)

V súvetiach sa používajú spomenuté zámená bez upozorňovacích výrazov. Strácajú citovosť a s ňou aj zvolaciu intonáciu.[7] Uvádzajú tzv. nepriame vzťažné vety, t. j. vety podradené len formálne, ale obsahom hlavné. Napr.:

Bodaj by ho čerti vzali s takými ušami — aký je nepočúvny. (Kukučín) Nemožno, — myslel si, — aká je Elena, urobí naozaj niečo, čo hodí na ňu tieň. (Jesenský) Ešte sa zastrelí, aký je citlivý. (Jesenský) A prisahal som si,... že sa vrátim s týmito troma gaštanovými koňmi, čo bude znamením nášho stretnutia. (M. Figuli) Už aj z tejto strany ukazuje naše nárečie spôsobnosť k poézii, bo aj svojimi hlasmi rozmanitosť tónov prirodzených, na čom v poézii veľmi mnoho záleží, úplnejšie vystavuje. (Ľ. Štúr) Starý otec zapálil si do fajky a údil starú mater, ktorá už kýchala od dymu, čo starý otec nijako nemohol uznať, že by od dymu kýchať mohla. (Tajovský) Aká je láska, prezradí ťa (Jesenský)

Z nášho materiálu a z rozborov vyplývajú tieto závery:

Zámená *aký, koľký, čo; ktorý, kto, čí* popri opytovacom a vzťažnom význame majú aj ukazovací význam.

Opytovacie zámená s týmto významom používajú sa v jednoduchých vetách i v súvetiach. V jednoduchých vetách sú najbežnejšie zámená *aký, koľký,* v súvetiach zámeno *čo.*

Podstatnou vlastnosťou týchto zámen pri použití v jednoduchej vete je, že ukazujú na veci a vlastnosti, ktoré hovoriaceho citovo zaujali. Používajú sa často vo zvolacích vetách, obyčajne po výzvových citoslovciach a upozorňovacích výrazoch z oblasti vnímania a predstavovania. Zámená adjektívneho rázu *(aký, koľký, čí, ktorý)* vyžadujú, aby sa vo vete uviedlo meno príslušnej veci alebo vlastnosti, pri ktorom stoja vždy ako prívlastok.

Pri zámene *koľký,* ktoré ukazuje na množstvo, nie na poradie, sa aj tvarove naznačuje jeho ukazovací význam.

V súvetiach všetky tieto zámená strácajú citové zafarbenie a s ním aj zvolaciu intonáciu. Uvádzajú sa nimi nepravé vzťažné vety.

ROZLIČNOSTI

Žiaci ôsmeho, deviateho, desiateho, jedenásteho ročníka: ôsmaci, deviataci, desiataci, jedenástaci. — Vytvorenie jednotnej jedenásťročnej školy postavilo našu reč pred problém označenia žiakov jednotlivých ročníkov, a to najmä deviateho, desiateho a jedenásteho, ktoré dosiaľ u nás nejestvovali.

Všeobecne sú na Slovensku známe pomenovania pre žiakov prvých osem ročníkov, lebo organizácia osemročných gymnázií vyžadovala pomenovať žiakov nielen prvých piatich ročníkov bývalej „ľudovej školy", ale aj všetkých „tried" (t. j. ročníkov) gymnázia. Od radových číslovieok *prvý — ôsmy* vznikli potrebné podstatné mená na označenie žiakov príslušných ročníkov pomocou odvodzovacej prí-

[7] V prechodných prípadoch sa citovosť a zvolacia intonácia čiastočne uchováva. Napr.: A viete, aký som ja idiot: ešte im povolím, a budem dvoriť všetkým a stratím Anettu. (Jesenský)

pony *-ák/-ak: prvák, druhák, tretiak, štvrták,* potom skrátením odvodzovacej prípony podľa rytmického zákona po predchádzajúcej dlhej slabike *piatak, šiestak, siedmak* a *ôsmak.* Tento stav je v hovorovej reči skoro všeobecný. Iba niekde začuť nenáležité tvary *pätáci, šestáci, sedmáci, osmáci* (tak zavše napr. v Ružomberku). Veľmi často sa robí chyba pri radovej číslovke *ôsmy,* kde sa zanedbáva výslovnosť korenného *ô* (ktoré vzniklo zdĺžením *-o*), a vyslovuje sa nesprávne *osmí* a v dôsledku toho aj podstatné meno na označenie žiakov ôsmeho ročníka nadobúda nesprávnu podobu *osmáci* miesto správneho tvaru *ôsmaci.* Ide síce o detail, ale treba naň upozorniť.

Deviaty, desiaty a jedenásty ročník sú u nás nové, a preto vznikajú aj rozpaky pri označovaní žiakov týchto ročníkov. Proti systémovým tvarom *deviataci, desiataci, jedenástaci* sa zavše používajú tvary *deviatkári, desiatkári, jedenástkári,* inokedy zasa *deviatnici, desiatnici* a *jedenástnici.* Tieto tvary samy o sebe nie sú nesprávne, lenže majú iné významy *(desiatnik* — prvý stupeň v hodnosti poddôstojníkov; *desiatkár* — vedúci skupiny desiatich v straníckej organizácii).

Uvedená skutočnosť hovorí zreteľne za tvary *deviataci, desiataci, jedenástaci* pre žiakov deviateho, desiateho a jedenásteho ročníka. Konečne by nebolo ani želateľné používať jednak tvary *prvák* až *ôsmak,* ale ďalej už tvary utvorené inými odvodzovacími príponami. Pravda, vo vyššom štýle hovoríme: žiaci piateho, šiesteho atď. ročníka.

V. Uhlár

Psanec? — „Život psanca, osobné nešťastie, odvaha a rozhodnosť ho predurčujú na vodcu rozhnevaných más . . ." Túto vetu sme čítali v Kultúrnom živote, 1954, č. 27, str. 3 (v článku O postavení Jilemnického vo vývine slovenskej literatúry).

Iste veľa čitateľov nevie, čo vlastne znamená „psanec". Iní zasa, ktorí tušia, že je to asi vyhnanec, odvodzujú si výraz „psanec" od slova „pes", čiže myslia, že je to človek, čo má psí život. V skutočnosti je slovo „psanec" odvodené od českého slovesa „psáti", a to od trpného príčastia „psaný". Po slovensky by teda malo znieť „písanec". Ale toto slovo nik nepoužíva, hoci by bolo utvorené podľa slovotvorných princípov správne.

V češtine je to preklad latinského slova *proscriptus.* U Rimanov (od čias Sullových) to znamenalo človeka, ktorý bol v zozname ľudí pozbavených všetkých občianskych práv. Takého človeka každý mohol i zabiť. Majetok proskribovaného zhabal štát. Teda proskribovaný bol v horšom položení ako vyhnanec, ktorý mal aspoň život istý. Preto proskribovaný, ak sa mu podarilo ujsť, stal sa obyčajne vyhnancom.

V slovenčine nemáme kalk (doslovný preklad) z latinského slova *proscriptus,* obdobný českému výrazu „psanec". V slovenčine treba teda toto slovo nejako nahradzovať. Najvhodnejšími náhradami sú azda výrazy *vydedenec, vyhnanec,* významove blízke latinskému *proscriptus.* Možno použiť aj príd. mená *štvaný, vydedený.* Niekde by sa azda hodilo aj slovo *utečenec.* V citovanej vete by bol najvhodnejší výraz *vydedenec:* Život vydedenca . . .

M. Knap

„Odozva" = ozvena, ohlas. — Slovo „odozva" je naoko správne utvorené. Znie obdobne ako slová *výzva* (k slovesu *vyzvať*) a *ozva* (k slovesu *ozvať sa;* v lekárskej terminológii). Sloveso „odozvať", resp. „odozvať sa" však nemáme. Niet

teda od čoho utvoriť slovo „odozva". Je to slovo prevzaté. Vzniklo poslovenčením (hláskoslovnou adaptáciou) českého výrazu *odezva,* ktorý ostatne aj v češtine je knižným slovom (asi kalkom z nemčiny), lebo ani v češtine niet slovesa „odezvati (se)". Správne po slovensky je *ozvena* (staré slovo) alebo *ohlas* (k slovesu *ohlásiť sa*). Napr.: Rečníkove slová nenašli u poslucháčov nijakú ozvenu (nijaký ohlas). Sovietska nóta vzbudila (mala, našla) i v západnej tlači veľký ohlas.

M. Knap

Chlapčenský, chlapčenstvo, chlapčenskosť — chlapecký, chlapectvo, chlapeckosť. — Paralelne k príd. menu *dievčenský* (od dievča) utvorilo sa v slovenčine od podst. mena *chlapec* príd. meno *chlapčenský,* ktoré pôvodne patrilo iba k podst. menu *chlapča.*

Tvar „chlapecký" je v ľudovej reči neznámy. V spisovnej reči sa ojedinele tento tvar ujímal, napr. stretáme sa s ním u Tajovského. Po r. 1918 sa dosť rozšírili najmä po mestách spojenia „chlapecká škola, chlapecké gymnázium", prenikalo i spojenie „chlapecký výraz" tváre v čisto básnickej reči. Hoci v spisovnej reči tvar „chlapecký" sa vždy ponímal ako nenáležitý miesto správneho tvaru *chlapčenský,* (tento tvar uvádzajú ako jediný aj terajšie Pravidlá), zotrvačnosťou sa zavše vyskytne v písaných textoch až podnes (napr. M. Pišút v článku o Wolkrovi: „... chlapecké láskanie sa s ľuďmi ..." KŽ IX, č. 2 z 8. I. 1954.)

Ak tvar „chlapecký" vyvíjal značnú priebojnosť proti tvaru *chlapčenský,* tým väčšmi sa upevňoval tvar podst. mena „chlapectvo, chlapeckosť", lebo príslušný tvar v ľudovej reči pre tento pojem je zriedkavý. Zaiste i podstatné meno utvorené odvodzovacou príponou *-stvo/-tvo/-osť* tvoríme z príd. mena *chlapčenský,* nie „chlapecký", preto správne tvary sú *chlapčenstvo* a *chlapčenskosť.*

Iste pekný preklad Tolstého trilógie Detstvo, Chlapčenstvo, Junošstvo od Zory Jesenskej (Tatran 1952) vykoná dostatočne silný vplyv na upevnenie a rozšírenie správneho tvaru *chlapčenstvo* i *chlapčenskosť* a v budúcnosti sa nestretneme s tvarmi „chlapectvo, chlapeckosť". Pravdepodobne vplyvom uvedeného prekladu Tolstého v 2. vyd. učebnice Slovenskej literatúry (pre 10. roč. jedenásťroč. školy, 1954) sa už stretávame so správnymi tvarmi: v rokoch jeho detstva a *chlapčenstva* (o Hviezdoslavovi, str. 127), tu prežil (Tajovský) pomerne šťastné detstvo a *chlapčenstvo* (str. 210), hoci v 1. vyd. z r. 1953 boli tu ešte nesprávne tvary „chlapectva" (str. 119), „chlapectvo" (str. 197), ktoré nevzbudili pozornosť a ostražitosť ani troch recenzentov učebnice (dr. A. Mráz, dr. I. Kusý, Elena Weberová). Pochopiteľne, že v učebniciach a čítankách musíme upraviť na správne tvary spomenuté slová i vtedy, keby sa nachodili u Tajovského alebo Kalinčiaka, lebo v učebniciach sa musí upevňovať spisovná norma.

V. Uhlár

POSUDKY A ZPRÁVY

FRANTIŠEK RYŠÁNEK, SLOVNÍK K ŽILINSKÉ KNIZE. Vydalo vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 1954 (so stručným doslovom Štefana Peciara). Str. 800. Cena viaz. 235.— Kčs.

R. 1954 vyšlo dielo člena korešpondenta ČSAV prof. F. Ryšánka *Slovník k Žilinské knize.* Táto publikácia bola avizovaná už pred dvadsiatimi rokmi, keď bola uverejnená

Žilinská kniha. Vydal ju za jazykovej spolupráce prof. F. Ryšánka a prof. E. Smetánku prof. V. Chaloupecký pod názvom „Kniha žilinská" v Bratislave r. 1934 ako 5. zväzok Prameňov učenej spoločnosti Šafárikovej s mapou okolia Žiliny, s 8 faksimile a registrom.

Úvodom pokladáme za potrebné zopakovať známe skutočnosti o Žilinskej knihe. Je to jedna z najstarších zachovaných mestských kníh na Slovensku. Originál má bez dosiek a predsádky 147 strán (pôvodne ich bolo 152). Štyri strany sú celkom prázdne, niekoľko strán je prázdnych len sčasti. Jadro knihy tvorí právna časť, a to 1. odpis magdeburského práva z r. 1378, písaný po nemecky rukou Mikuláša z Lukovej (Nicolai de Lucouia), 2. preklad tohto práva do češtiny z r. 1473. Druhú dôležitú časť Žilinskej knihy tvoria zápisy pred mestskou radou z r. 1380—1524 a dva z r. 1561. Do roku 1450 sú písané zväčša po latinsky a čiastočne aj nemecky, od r. 1462 sú písané len po česky. Spolu je tam 71 českých zápisov.

Originál Žilinskej knihy je dnes v Archíve mesta Žiliny. Dostal sa tam po prvej svetovej vojne zo Zemského archívu v Brne, kde bol uložený v pozostalosti dr. Jozefa Becka, radcu najvyššieho súdu vo Viedni.

Úryvky zo Žilinskej knihy boli prvý raz uverejnené r. 1865 v odpise dr. Jozefa Becka v publikácii Ukázka listináře uhersko-slovenského od Hermenegilda Jirečka vo Viedni. V tom istom roku uverejnili tie isté ukážky aj dr. Andrej Radlinský a František Sasinek v Archíve slovenskom v III. ročníku Slovesnosti. Celá Žilinská kniha, okrem prvej časti nemecky písanej právnej knihy, vyšla tlačou až r. 1934. Nedostatkom vydania prof. Chaloupeckého bolo, že použil tzv. fonetickú transkripciu, ktorou zotrel pôvodný jazykový charakter pamiatky. Pri fonetickej transkripcii starších listinných pamiatok totiž často vznikajú mnohé ťažkosti pri určovaní fonetickej hodnoty niektorých hlások. Napr. v Žilinskej knihe zložka *cz* označuje raz *č*, raz *c*, a preto je ťažko určiť fonetický prepis napr. slova *czo*. Chaloupecký tu píše *co*. Ešte väčšie ťažkosti sú pri rekonštrukcii kvantity, ktorá sa v Žilinskej knihe označovala len zriedka, a nie dôsledne. Chaloupecký po porade s Ryšánkom a Smetánkom vychádzali zo staročeskej kvantity, hoci v pamiatke nemožno poprieť aj možnosť vplyvu západoslovenskej nárečovej kvantity (porov. Ľ. Novák, Slov. pohľady 50, 1934, 694, a Slovo a slovesnost I, 72).

Prof. Ryšánek, ktorý bol jazykovým poradcom prof. Chaloupeckého pri knižnom vydaní Žilinskej knihy, pokračoval v skúmaní jazyka Žilinskej knihy aj naďalej. Výsledkom jeho dlhoročnej práce je rozsiahla publikácia Slovník k Žilinské knize.

Osobitne treba vyzdvihnúť, že Ryšánek pri spracúvaní svojho Slovníka vychádzal priamo z rukopisu Žilinskej knihy a text právnej knihy porovnával aj s nemeckým originálom. Preto vniesol i mnohé opravy do Chaloupeckého prepisu a osvetlil mnohé nejasné miesta prekladu.

V úvode Ryšánek prináša aj niektoré nové poznatky o Žilinskej knihe. Podľa Chaloupeckého preklad magdeburského práva urobili Žilinčania za redakcie Václava z Kroměříža (Kniha žilinská XXXVIII). Ryšánek (Slovník, str. 13) za pôvodcu prekladu pokladá samotného fojta Václava Pangráca, ktorý nielenže dal podnet k prekladu, ale aj sám preklad diktoval Václavovi z Kroměříža a pisárovi K. m. z. n. p., čo je podľa Ryšánka kňaz M. z N. P., napr. z Nového Podhradia. Chaloupecký predpokladá troch pisárov: A, B, C; Ryšánek na základe jazykových zhôd zisťuje, že pisár C je vlastne pisár A.

V úvode sa Ryšánek zaoberá aj jazykom Žilinskej knihy. V kapitole o pravopise (str. 26n.) poukazuje na nejednotný spôsob pravopisu pisárov a na ťažkosti s určovaním fonetickej hodnoty niektorých písmen alebo zložiek i na ťažkosti s určovaním kvantity. No Ryšánek tu nevysvetľuje, ako si počína pri prepisovaní zápisov Žilinskej knihy, v ktorých prípadoch označuje mäkkosť spoluhlások mäkčeňom, kedy označuje kvantitu atď. Po vysvetlení skratiek používaných v Žilinskej knihe (str. 32) nasledujú Poznámky o jazyce (str. 34n.). Ryšánek tu preberá niektoré typické javy českého hláskoslovia a tvaroslovia a odchýlky od vtedajšej českej spisovnej normy. Pomerne podrobne sa zaoberá prehláskami, tzv. stratou jotácie, predsunutým *h, v*, zmenou *o* > *e*, slabičným *ŕ, ĺ*, asibiláciou *ť, ď* a inými drobnejšími hláskoslovnými javmi. Z tvaroslovia spomína

dat., lok. a inštr. sg. fem., lok. pl. *o*-kmeňov, niektoré tvary prídavných mien, príčastí, prechodníkov, duál a niektoré predložky. O syntaxi a štylistike pamiatky sa nezmieňuje.

Na str. 61 začína sa slovník, zostavený v abecednom poriadku. Úvodom žiadalo by sa niekoľko autorových poznámok o spôsobe spracovania slovníka, o výstavbe slovníkového hesla. Čitateľ sa totiž dlho musí zamýšľať nad autorovým pracovným postupom. Tak napr. čitateľ iba preskúmaním viacerých hesiel môže zistiť, že heslové slovo je zaznamenané v znení charakteristickom pre češtinu v XV.—XVI. stor., a nie v tej podobe ako v textoch Žilinskej knihy. Takýto metodický postup je síce v historických slovníkoch obvyklý (porov. napr. V. Vážný, *Glossarium bohemoslavicum,* Bratislava 1937, XXVII), ale treba ho aspoň úvodnou poznámkou ozrejmiť.

Spomenutý pracovný postup sa však v Slovníku dôsledne nezachováva. Napr. na str. 102 je heslo *cuzí, cudzí.* Tvar *cudzí* s *-dz-* pre starú češtinu tohto obdobia nie je myslitelný. V tomto období je však v starej češtine bežný tvar s prehláskou, teda *cizí.* Je doložený dokonca aj zo Žilinskej knihy. Na druhej strane však formu s *-dz-* v Žilinskej knihe nenachádzame. Preto na začiatku hesla by malo byť polotučne *cuzí, cizí,* a nie *cuzí, cudzí.* Ryšánek by mal aj v tomto prípade postupovať tak ako pri slovách so zmenou *ó* > *uo* > *û,* kde na začiatku hesla uvádza všetky doložené varianty, napr. *bóh, buoh* (str. 80), *kóže, kuože, kûže* (str. 249).

Obdobná nedôslednosť je napr. aj v heslách *čierny* a *červený.* Hoci v oboch slovách ide o pôvodné skupiny *čr-,* pri hesle *čierny* sa uvádzajú podoby *črný, černý, čérny, čierný,* kým pri druhom prídavnom mene len podoba *črvený,* i keď v tom období v starej češtine a aj v samotnej Žilinskej knihe sú už aj tvary s *-e-* nielen pri prídavnom mene *čierny,* ale aj pri prídavnom mene *červený.* Preto tak ako pri hesle *črný* dával Ryšánek aj podoby s vokálom, mal aj v hesle *črvený* uviesť tvar *červený.* Podobných príkladov dalo by sa uviesť aj viac.

Za heslovým slovom nasleduje v Slovníku gramatické určenie. Niekedy, ale len veľmi zriedka, sa uvádzajú aj nepravidelné tvary, napr. na str. 88 nom. pl. *bratřie, bratří, bratia.* Bolo by treba nepravidelné tvary uvádzať častejšie. Ak je potrebné, heslové slovo sa bližšie vysvetľuje slovom obvyklým v súčasnej češtine. Pritom však autor nijako neupozorňuje na to, že niektoré slovo v starej češtine nebolo známe, že sa vysvetľuje len preto, lebo je to slovenský lexikalizmus, a tak filologicky menej podkutý čitateľ môže si myslieť, že heslové slovo bolo azda v starej češtine známe a vysvetľuje sa iba preto, že sa v súčasnej češtine nevyskytuje. Autor síce v úvodnej časti vymenúva slovenské lexikalizmy, ba aj niektoré slová z moravskoslovenských nárečí, ale nebolo by od veci aj v slovníkovej časti vyznačiť slovenské lexikalizmy a slová, ktoré sa v starej češtine nepoužívali.

Nesporne je záslužné, že Ryšánek cituje v hesle všetky doklady. No čitateľovi nie je jasné, či ich autor kladie v poradí podľa strán originálu Žilinskej knihy, či chronologicky. Z dôvodov prehľadnosti bolo by dobre roztriediť doklady jednak podľa gramatických kritérií a v rámci gramatického delenia usporiadať ich chronologicky. Lepším utriedením materiálu a presnejším určením heslového slova by Slovník nesporne získal, stal by sa používateľovi prehľadnejším a prístupnejším.

Záverom treba povedať ešte niekoľko slov o Ryšánkovom hodnotení jazyka Žilinskej knihy. Už aj z poznámok o Ryšánkovom pracovnom postupe pri spracúvaní slovníkových hesiel bolo zrejmé, že Ryšánek sa zdržiava hodnotenia slovakizmov v Žilinskej knihe. Podobne odmeraný je aj v kapitole o jazyku Žilinskej knihy. I tam podáva len materiál, ale hodnotí ho len zriedka. Príčinou tohto Ryšánkovho postoja je pravdepodobne jeho starší názor na jazyk Žilinskej knihy. Hoci na základe materiálového výskumu jazyka Žilinskej knihy prichádza k záveru, že „... kniha podáva obraz jazyka spisovného, promíšeného lidovými prvky, zejména slovníkovými, kraje žilinského. Mluvnické zvláštnosti, na př. nepřehlasované *a* v gen. mužských *io*-kmenů a j. jsou vlivem zvyku v obecné řeči, nářečí, ačkoli i tu vidíme většinou snahu psáti spisovným jazykem" (str. 34), predsa na inom mieste hovorí o slovenskom jazykovom charaktere Žilinskej knihy: „Kniha Žilinská je jedna z nejstarších zachovaných městských knih

na Slovensku. Je v ní nejstarší slovenský zápis ze dne 22. ledna 1451" (str. 5). Alebo: „Pro studium slovenského překladu je nezbytně třeba této německé předlohy" (str. 8). Ryšánek preceňuje význam Žilinskej knihy pre dejiny slovenského jazyka, keď vyhlasuje, že „Žilinská kniha je po stránce jazykové důležitá památka, jež nám osvětluje jazykové poměry v tomto kraji v druhé polovici XV. a přes polovici XVI. stol." (str. 8). Sám Ryšánek jazykovým rozborom poukázal na to, že dialektizmov je v Žilinskej knihe pomerne veľmi málo. Tieto dialektizmy len slabo prenikajú cez vrstvu českého spisovného jazyka, takže si na ich základe nemožno utvoriť presný obraz o vtedajšom žilinskom nárečí.

Otázka jazykového charakteru Žilinskej knihy vyvolala v minulosti (v tridsiatych rokoch) ostrú polemiku. Preto sa očakávalo, že Ryšánek na základe jazykového rozboru Žilinskej knihy prinesie nové hodnotenie podľa kritérií marxistickej jazykovedy. To však autor neurobil.

No i pri spomenutých nedostatkoch materiál Ryšánkovho Slovníka bude vhodnou pomôckou pri koncipovaní slovenského historického slovníka.

K. Habovštiaková

TERMINOLÓGIA VODNÉHO HOSPODÁRSTVA II. Zdravotné inžinierstvo. Vyšlo ako 10. zväzok Odbornej terminológie. Slovenská akadémia vied, Bratislava 1954, str. 116, brož. Kčs 15.—

Komisia pre staviteľskú terminológiu pri Ústave slovenského jazyka SAV nadväzuje týmto slovníkom na prvý zväzok slovníka z terminológie vodného hospodárstva. V tomto druhom zväzku sa spracúvajú termíny zdravotného inžinierstva, teda termíny z vodárenstva, stokovania a kúpeľníctva.

Tento zväzok je spracovaný podľa tých istých zásad ako zväzok prvý. (Porov. recenziu J. Oravca v Slovenskom odbornom názvosloví II, 1954, 223—224.) Heslá sú uvedené v abecednom poriadku. V niektorých prípadoch sa uvádzajú dva i viaceré zaužívané termíny, pričom platí zásada, že najsprávnejší termín sa uvádza na prvom mieste. Pri každom takomto termíne sa uvádza aj výklad. Všetky synonymné termíny nájdeme aj na príslušnom mieste podľa abecedy s odkazom na hlavné heslo. Mnohé termíny sa ilustrujú vhodnými nákresmi.

K jazykovej stránke slovníka máme niekoľko pripomienok.

Diskutabilná je správnosť termínu *povrchové pranie filtra* (59). Nejde tu totiž o pranie, ale o čistenie, omývanie, ako sa hovorí v definícii. Treba sa zamyslieť aj nad termínom *rúrovod,* ktorý je uvedený ako synonymum termínu *potrubie* (59). Podobne tvorené slová, ako je napr. *vodovod, plynovod,* prvou časťou vyjadrujú, na čo potrubie slúži; tak vodovod je na rozvádzanie vody, plynovod na rozvádzanie plynu. V termíne *rúrovod* tento podstatný znak chýba. Mohlo by sa azda vystačiť so zaužívaným termínom *potrubie.*

Termínom *tvárnica* (90) označuje sa okrem tzv. tvaroviek (stavebných zložiek) aj určitá súčiastka stroja na razenie (pri lisovaní). Tento termín teda nie je jednoznačný. Preto by sa mal na prvom mieste uvádzať termín *tvarovka.*

Bolo by treba uviesť ako osobitné heslo a vysvetliť termín *rigól,* ktorý sa vyskytuje v hesle *šachtový stok* (84), a termín *zarážanie,* ktorý je použitý v hesle *zarážaná studňa* (111).

Ďalej by sme chceli upozorniť na nesprávne použitie slovesného vidu na niekoľkých miestach. Používa sa totiž dokonavý slovesný vid tam, kde ide zrejme o činnosť, ktorá trvá alebo má trvať dlhší čas. Tak je to napr. v hesle *aktívne uhlie* (8): „chemicky upravené práškové alebo zrnkové uhlie..., ktoré sa vo vodárenstve používa na odstránenie nepríjemného zápachu..." Správne má byť *na odstraňovanie.* Termín *cisterna* (14) má takýto výklad: „podzemná nádrž na zhromažďovanie, prečistenie a odber dažďovej vody...;" správne má byť *prečisťovanie.* V hesle *odkvapová rúra* (48)

„potrubie určené na zachytenie a odvádzanie zrážkových vôd" správne má byť *na zachytávanie.* V hesle *odželezovanie vody* (49) „zbavenie vody železa" správne má byť *zbavovanie vody železa.* Nesprávny slovesný vid je aj v termíne *odvodnenie sídlisk,* ktorý sa uvádza ako synonymum termínu *stokovanie* (82); správne má byť *odvodňovanie sídlisk.*

Nesprávne je použité ukaz. zám. *toto* vo výklade termínu *chránič:* „ochranná obalová rúra, do ktorej sa vkladá vodovodné potrubie pod železničným telesom, aby sa toto chránilo od podomletia". Ani štylizácia nie je celkom jasná. Pre laika nie je jasné, čo treba chrániť od podomletia, či vodovodné potrubie, či železničné teleso. V hesle *bubnový cedák* (12) „cedák, ktorého sitá sú namontované na bubne majúcom tvar odseknutého kužeľa" by bolo vhodnejšie a stručnejšie spojenie s gen.: *na bubne tvaru...* V hesle *kefa na čistenie stôk* (35) lepšie by bolo použiť výraz *drôtená kefa* ako *drôtová kefa.* V hesle *korček* (38) treba doplniť základný tvar, od ktorého je táto zdrobnenina utvorená *(korec).* V hesle *nápustné horizontálne potrubie* (45) „vsakovacie zariadenie na spôsob potrubia z dierkových rúr" má byť správne *dierkovaných rúr.* V hesle *samočistenie* (72) „schopnosť vody z vlastnej sily, za pomoci v nej žijúcich mikróbov zneškodniť do nej vniknuté organické látky..." lepšie by bolo: *schopnosť vody vlastnou silou...*

Štylizácia výkladu hesiel je zväčša jasná a ľahko zrozumiteľná. Len na málo miestach pôsobí trochu ťažkopádne. Tak by bolo treba inak upraviť výklad termínu *agresívny kysličník uhličitý* (7): „časť voľného kysličníka vo vode, ktorá presahuje množstvo prináležiaceho kysličníka uhličitého a ktorá — pretože sa vo vode už nemôže viazať na nijakú reakciu — prenáša svoju činnosť ako slabá kyselina na vodárenský kovový a betónový materiál, ktorý rozrušuje". Lepšie by bolo vyjadriť túto definíciu dvoma, príp. viac vetami. Časté opakovanie vzťažného zámena *ktorý* tu nepôsobí dobre. Vo výklade termínu *aerób* (7) „baktéria, ktorej životné pôsobenie je podmienené prítomnosťou voľného kyslíka" by azda stačilo *ktorej život je podmienený prítomnosťou voľného kyslíka* alebo *ktorá pre svoj život nutne potrebuje voľný kyslík.* Trochu zdĺhavý je výklad hesla izolácia (32): „zariadenie, ktoré má za cieľ zamedziť, aby vzduch, plyny, voda, elektrina atď., neprenikli do takého prostredia, kde sú neželateľné". Stačila by azda takáto štylizácia: *zariadenie, ktoré zamedzuje prenikanie vzduchu, plynov, vody, elektriny atď. do takého prostredia, kde sú neželateľné.* V hesle *retardácia* (68) spojenie „z tej príčiny, že" treba nahradiť spojkou *pretože.* Priliehavejší by mohol byť výklad termínu *sprcha* (80): „zariadenie, spôsobujúce prúdenie vody oddelenými lúčmi zhora dole". Azda takýto: *zariadenie, ktorým sa docieľuje prúdenie vody...* V hesle *liečivá voda* (42)... „má preukázateľné liečivé účinky na ľudské zdravie" by bolo logickejšie *na ľudský organizmus.* V hesle *zákryt* (110) je nesprávne použité zámeno *sám:* „vrchnák pokrývajúci šachtu, studňu, atď., priliehajúci buď na železný rám, ktorý je do šachty zamurovaný, buď na sám múr". Správne má byť: *vrchnák... priliehajúci buď na železný rám..., buď priamo na múr.*

Pravopisných chýb ukĺzlo pri korektúrach len málo. V hesle *nadzemný hydrant* (44) chýba čiarka pred *ktorý.* Na obrázku č. 66 uniklo označenie *vzpružina* miesto správneho *pružina.* Nejednotne je písané zložené príd. meno *teplovzdušný* (75) i *teplo-vzdušný* (69). Na str. 77 je termín *slezný profil.* Podľa zásad novej pravopisnej úpravy by malo byť: *zlezný profil.* V hesle *cirkulačný systém* unikla tlačová chyba „syestém" miesto *systém;* v hesle *tlaková čiara* „čiara znázorňujúcu" miesto *znázorňujúca;* v hesle *vynorený filter* je tvar „prezdušuje" miesto správneho *prevzdušuje.*

Vcelku možno výsledky práce Komisie pre staviteľskú terminológiu hodnotiť veľmi kladne. V jednotlivých prípadoch by bolo možné definície termínov formulovať štylisticky vhodnejšie. Ďalej sa nám zdá, že v definíciách by sa dala viac využiť bežná slovná zásoba.

L. Jakubičková

VELKÝ RUSKO-ČESKÝ SLOVNÍK. Za vedení L. Kopeckého, B. Havránka a K. Horálka zpracoval kolektiv spolupracovníků. Díl I. A—J, Praha, 1952, vydal ČSI. Díl II. K—O, Praha 1953, vydalo nakladatelství ČSAV.

Práce na Veľkom rusko-českom slovníku sa začali ešte začiatkom roku 1947, teda pred siedmimi rokmi. Najprv sa vo veľkom rozsahu excerpovala ruská literatúra, a to politická (Spisy Stalinove, Leninove, prejavy sovietskych štátnikov na sjazdoch, atď.), krásna (najmä najnovšie sovietske romány), odborná (vyexcerpovali sa stredoškolské učebnice rozličných odborov, literatúra športová, jazykovedná, pedagogická, vedecko-populárne technické brožúry atď.). Ďalej sa excerpovali a počas práce stále excerpujú temer všetky sovietske noviny a časopisy. Adekvátnosť prekladov odborných termínov a výrazov zaručuje káder odborných spolupracovníkov, ktorí sú uvedení v úvode slovníka. Do excerpcie a prípravných prác na slovníku boli zapojené desiatky pracovníkov. Boli to väčšinou poslucháči rusistiky, ktorí v rámci seminárnych, proseminárnych a štátnych prác dodali základný slovníkový materiál, a to nielen excerpčný, ale dakedy už aj spracované heslá. Po ukončení prípravných prác prikročila k spracovaniu slovníka menšia skupina pracovníkov pod vedením prof. Kopeckého.

Pražský kolektív slovnikárov sa usiloval o to, aby slovník obsiahol čo najväčšie množstvo slov a výrazov z najrozmanitejších oblastí.

Pri spracovaní tohto slovníka sa vychádzalo zo štvorzväzkového ruského výkladového slovníka D. N. Ušakova, ďalej sa používal celý rad slovníkov dvojjazyčných i jednojazyčných a iných českých pomôcok (výkladový slovník Ožegovov, Daľov, rusko-inojazyčné slovníky, rusko-české odborné slovníky atď.).

Výstavba hesla. Slová sú rozčlenené na významy. Významy sú očíslované. Odborné výrazy, združené pomenovania, frazeologické jednotky, príslovia sa umiesťujú spravidla na konci hesla. Spomenuté pravidlo sa však v slovníku vždy nedodržiava. (Pozri napríklad slovo „baza" — podrobnejšie o tom v mojej recenzii I. dielu v Jazykovednom časopise SAV VII, str. 182.) Z hľadiska praktického je účelnejšie zaraďovať frazeológiu a odbornú terminológiu na koniec hesla, avšak umiestenie za jednotlivými významami, s ktorými dané výrazy súvisia, je viac odôvodnené z hľadiska logického.

V malých heslách je členenie slov na významy nejednotné. Stáva sa, že heslá rovnaké rozsahom majú niekedy významy číslované, inokedy nie (pozri napr. heslá *griazniť, gubka, donnik, otroditʹsia, otražatʹsia).*

Na určenie okruhu používania slova slúži jednak tzv. exemplifikácia, jednak bližšie vysvetlenia k jednotlivým významom čiže sémantizácia. Exemplifikácia je typické voľné spojenie, v ktorom sa dané heslové slovo prekladá obyčajne jedným z vymenovaných ekvivalentov, napríklad *priglasiť* pozvať, zavolať; *priglasiť v gosti* pozvať na návštevu; *priglasiť vrača k boľnomu* zavolať lekára k chorému.

Druhý spôsob na vyznačenie poľa používania toho-ktorého výrazu je sémantizácia. Pri nej sa spojenie alebo výraz, s ktorým sa slovo bežne používa, uvedie v zátvorke pred výrazom alebo za ním ako vysvetľujúce slovo, napríklad *pokryška* 1. (na hrniec) pokrievka; 2. (pneumatika) plášť; *pokroj* strih (šiat). V recenzovanom slovníku, a to v oboch doteraz vydaných dieloch, nachádzame vysvetlivky len po rusky, napríklad *bytovať* (o skazkach, bylinach) udržovati se, kolovati, žíti; *oblokotiťsia* (o stol, o perila) opříti se loktem, atď., len v ojedinelých prípadoch sa uvádza vysvetlenie aj po česky: *otletať* (položiteľnoje vremia) létat (určitý čas); *otkladyvať* 3. (jajca, ličinku) klást (vajíčka, larvy). S ohľadom na široký okruh používateľov slovníka bolo by azda správnejšie uvádzať vysvetľujúce slová vždy aj česky, najmä ak sú medzi vysvetľujúcimi ruskými slovami menej známe slová a výrazy.

České ekvivalenty ruských výrazov sú spravidla priliehavé a najmä u slov z odbornej terminológie presné. Stretávame sa však aj s prípadmi, keď sa dáva prednosť opisu alebo výkladu daného slova. Tak je to najmä s menami povolaní, ktoré sa niekedy naozaj ťažko prekladajú (príklady pozri v recenzii I. dielu v Jazykovednom časopise VII). Niekedy je ťažko udať preklad názvu veci, osoby alebo činnosti, keďže niet príslušného ekvivalentu v našom jazyku, napr. pri slovách spojených so spolo-

čenským zriadením (*vydviženec* — český preklad: řadový pracovník, postavený na odpovědné místo pro své schopnosti; v Príručnom rusko-slovenskom slovníku je približný preklad „robotnícky káder, robotnícky riaditeľ", ktorý je už konkrétnejší a možno ho skorej dosadiť do kontextu). Niekedy je ťažko prekladať i slová spojené s technickou výstavbou, pomenovania strojov, súčiastok strojov, technických zariadení, ktoré ešte u nás nemáme, taktiež pomenovania ľudí obsluhujúcich takéto zariadenia. Ruština je v tomto ohľade veľmi produktívna, pohotove tvorí pomenovania pre nové veci, povolania a činnosti, tak napríklad prípona *-ščik* na označenie osoby určitého povolania alebo zamestnania je takmer nevyčerpateľná (*betonščik, kranščik, plaviľščik, buldozioršcik, čekanščik, bunkerovščik, budiľščik* atď.), podobne prípona *-teľ* na označenie nástroja najmä v oblasti techniky (*vykľučateľ, zagraditeľ, zazemliteľ, usiliteľ, zvukopoglotiteľ, istrebiteľ, podražateľ, elektropotrebiteľ* atď.).

Jednotlivé významy slov sú hojne ilustrované aj príkladmi z krásnej a inej literatúry, čo síce pekne dotvára významovú jednotku, ale niekedy (najmä pri predložkách a spojkách) sťažuje prehľadnosť.

Mnoho ráz celá štruktúra hesla, usporiadanie významov, taktiež umiestňovanie ustálených spojení a frazeológie je dôkazom toho, že autori rešpektovali viac hľadisko výkladového slovníka. Za rozhodujúce sa pokladá to, či je daný výraz ustáleným spojením vo východiskovom jazyku, a podľa toho sa aj v hesle umiestňuje, bez ohľadu na to, že často sa takýto výraz prekladá do nášho jazyka jedným z ekvivalentov, uvedených ako preklad príslušného slova. Napríklad pri hesle *zveneť* zniť, zvoniť je výraz *v uche* n. *ušach zvenit* zvoní n. zní v ušiach za značkou ◇. Takýchto prípadov je viac. (Táto otázka je tiež podrobnejšie rozobraná v spomínanej recenzii I. dielu v Jazykovednom časopise VII.). Ak stojíme na zásade tzv. prekladového významu, nekladieme za značku ◇ také výrazy, v ktorých sa príslušné slovo prekladá normálnym ekvivalentom. Môže sa však vychádzať aj z toho, že určitý výraz je ustáleným spojením vo východiskovom jazyku a neberie sa ohľad na to, akými jazykovými prostriedkami sa prekladá, prípadne, že sa používa v tej istej štylistickej oblasti a v tých istých spojeniach ako v ruštine. Vtedy je aj umiestenie ustálených spojení v hesle ako aj celá štruktúra hesla viac podobná štruktúre hesla vo výkladovom jednojazyčnom slovníku. Živý jazykový materiál je však taký rozmanitý a mnohotvárny, že pri spracúvaní slovníka často narazíme na zložité otázky (najmä pri frazeológii, homonymách atď.), ktoré treba riešiť z prípadu na prípad.

Postup práce, ako i metóda spracovania v doteraz vydaných dvoch dieloch slovníka sú v podstate rovnaké. V II. diele sa prihliadalo viac k štiepeniu slov na homonymá. Ide väčšinou o také prípady, kde homonymá vznikajú prenášaním významov. Spôsob uvádzania homoným je takmer totožný s uvádzaním homoným v ruskom výkladovom slovníku S. I. Ožegova, takže možno povedať, že v otázke homonymity bol pre autorov Veľkého rusko-českého slovníka vzorom Ožegovov slovník. Recenzovaný slovník sa pomerne dobre vyrovnal s otázkou homonymity až na niekoľko sporných prípadov (*knižka*[2], *liť*[2], *kadet*[2], *otliť*[2], *lava*[2], *nagreť*[2], *nadavit*[2] a i.). Túto skutočnosť však nemožno hodnotiť nejako negatívne, pretože niekedy je naozaj ťažko určiť hranicu slov, respektíve významov slov.

V II. diele Veľkého rusko-českého slovníka sa viac prihliadalo aj na to, aby slová označujúce pojmy z ruského života boli ponechané po rusky s prepisom do latinky a vysvetlené nonpareillom, napríklad *kajmak* kajmak, druh sladké omáčky ap.

Všetky slovné druhy sú v dostatočnej miere opatrené gramatickým výkladom. Pri podstatných menách nachádzame 2. pád jedn. čísla, pri nepravidelnom tvorení, alebo pri tvorení pomocou vkladných samohlások, alebo ak samohláska vypadá, aj 2. pád množného čísla, napríklad *linejec* -ejca m; *lineječka* -i f gen. pl. *-ček; linija* -ii f gen. pl. -ij, *obmežek* -žka m. Keď je substantívum nesklonné, je to pri ňom zaznačené, napríklad *kino* neskl. m; *kivi* neskl. m. Pomnožné podstatné mená sa označujú skratkou plurálu a uvádza sa pri nich vždy genitív, napr. *liški -ov* pl. zbytky. Pri adjektívach typu *volčij -čja -čje* sa uvádzajú vždy koncovky všetkých rodov. Pri prídavných menách, ktoré tvoria aj krátku formu, je uvedená vždy aj táto forma.

Veľkým kladom slovníka je, že rozpracúva slovesá v oboch vidoch. Keď si vyhľadáme v slovníku napríklad vidové dvojice *nanesti — nanosiť, najti — nachodiť, obratiťsia — obraščaťsia* ap., pri každom slovese sú vyčerpávajúco podané všetky významy spolu s frazeológiou, niet odkazov na dokonavý alebo nedokonavý vid, ako sa to robilo ešte donedávna aj v lepších slovníkoch. Znamená to veľkú úsporu času pre používateľa slovníka. V potrebných prípadoch sa uvádza pri slovesách vždy rekcia, ktorá sa naznačuje buď tvarom zámena, napríklad *obmanuť kogo, čto čem*, alebo vysvetľujúcim slovom v zátvorke, napríklad *vspomianuť (prošloje* n. *o prošlom), obmenivaťsia (mnenijami)* ap. Pri slovesách sa uvádza 1. a 2. osoba prítomného času, napríklad *mercať -aju -aješ*, taktiež minulý čas, ak sa tvorí nepravidelne: *merknuť -nu -neš*, perf. *merk -kla; mesti, metu, meťoš*, perf. *miol, mela*. Pri každom slovese, ktoré tvorí participiá, uvádzajú sa príslušné tvary.

Slovesné podstatné mená sú rozpracované osobitne vtedy, ak majú okrem vlastného deja ešte iné významy. Pod osobitným významom v hesle sa uvádzajú prísudkové slová, ktoré sa niekedy znením kryjú s príslušným adverbiom, napríklad *viazko* 1. adv. *(stupať po snegu)* se zapadáváním; 2. j. přísud. je blátivo; *blago* 1. blaho, dobro, štěstí, zdar, prospěch; 2. j. přísud. *b., čto* ... je dodře, že ..., chválabohu, že.

Pre prehľadnosť rozhodla sa redakcia slovníka upustiť od zoskupovania príbuzných slov do skupín čiže hniezd. Hniezdujú sa iba prechýlené podstatné mená, napríklad *buločnik* -a m pekař ~ *ica* -y f pekařka, a zvratné slovesá, ak nemajú osobitný význam.

Možno povedať, že autori Veľkého rusko-českého slovníka spracúvajú toto veľké dielo skutočne zodpovedne. Využívajú všetky možnosti (široká excerpcia, spolupráca s odborníkmi), aby ich práca bola seriózna a kvalitná. Treba si len želať, aby pražskí lexikografi vo svojej práci neustávali. Očakávame, že ďalšie diely slovníka budú vzhľadom na doterajšie bohaté skúsenosti autorov spracované ešte dokonalejšie.

Oľga Mališková

A. D. GRIGORIEVA, OB OSNOVNOM SLOVARNOM FONDE I SLOVARNOM SOSTAVE RUSSKOGO JAZYKA, Moskva 1953, str. 68.

V otázkach rozboru slovnej zásoby, ktorá sa dostala do popredia záujmu sovietskych jazykovedcov najmä po vystúpení J. V. Stalina, vynikajú svojou dôkladnosťou najmä práce V. V. Vinogradova. Štúdia A. D. Grigorievovej, vydaná v populárno-vedeckej sérii Voprosy jazykoznanija, v mnohom nadväzuje práve na Vinogradovove štúdie a vcelku podáva jasný a názorný výklad o jednotlivých otázkach lexikológie.

Práca má štyri kapitoly. V prvej skúma autorka slovnú zásobu ako lexikálny systém. Všíma si tu najmä vzťah nárečových a archaických slov k spisovnému jazyku a pokúša sa podať klasifikáciu spisovnej slovnej zásoby. Správne však konštatuje hneď v úvode, že nájsť systém v slovnej zásobe nie je také jednoduché ako napr. v tvarosloví, pretože slovná zásoba je sústava rôznorodých prvkov, ktoré vznikli rôznymi historickými pochodmi a rôznymi cestami.

Za jednu z týchto ciest pokladá autorka aj prenikanie dialektizmov do spisovného jazyka. Treba vyzdvihnúť jej konštatovanie, že pomer spisovného a nárečového slovníka nie je jednostranný, ale že aj spisovná slovná zásoba vplýva na slovnú zásobu nárečí. Skúmať tento vplyv by malo byť dôležitou úlohou aj našich dialektológov.

Slovná zásoba sa mení aj tým, že z nej určité prvky zanikajú. V tejto súvislosti rozoberá autorka rozdiel medzi slovami archaickými a zastaralými. Za archaické pokladá len také slová, ktoré sú staršou podobou názvov pre veci jestvujúce ešte aj dnes, kým názvy pre veci dnes nejestvujúce pokladá za zastaralé slová. Rozdiel medzi týmito dvoma druhmi slov je v tom, ako autorka správne zdôrazňuje, že zastaralé slová sa využívajú ako neutrálne slová, často nevyhnutné najmä v historickej literatúre, kým archaizmy majú zrejmú štylistickú hodnotu.

Slovnú zásobu spisovného jazyka možno klasifikovať z dvoch hľadísk. Pri tematickej klasifikácii sa slovná zásoba člení na určité významové skupiny (slová z emocio-

nálnej oblasti, bežné slová, slová z výroby, z poľnohospodárstva a pod.), v ktorých je možné ešte ďalšie delenie. Pri funkčnej klasifikácii sa slovná zásoba člení na neutrálnu vrstvu, charakterizovanú neprítomnosťou štylistického zafarbenia, a na vrstvu štylisticky zafarbenú. Na rozbore niekoľkých synonymných radov z Puškinovho jazyka autorka presvedčivo ukazuje, že štylistická charakteristika slov nie je stála, ale mení sa podľa jednotlivých období vo vývine jazyka.

V druhej kapitole sa autorka zaoberá jednotlivými slovotvornými prostriedkami. Pozoruhodné je tu najmä delenie slovnej zásoby podľa toho, ako sa zachováva základný význam morfém. Do prvej skupiny zadeľuje autorka slová, v ktorých je iba „kategoriálny sufix", teda vlastne slová bezpríponové (napr. *stôl, biely, niesť*), do druhej zaraďuje slová odvodené v rámci tej istej slovnej kategórie (napr. *stolček, bielučký, nosievať*), do tretej slová s príponou preraďujúcou nové slovo do iného slovného druhu (napr. *stôl — stolový, biely — bieliť, nosiť — nosič*). Do štvrtej skupiny dáva slová ako v druhej a tretej skupine, ale s preneseným významom a napokon do piatej skupiny slová pôvodne síce odvodené, ale z dnešného hľadiska neodvodené (napr. *bezpečný, suchopárny*).

V tretej a štvrtej kapitole hovorí o základnom slovnom fonde, o podmienkach jeho rozvoja, rozvádza Vinogradovovu charakteristiku základného slovného fondu. V štvrtej kapitolke je veľa poznámok a pozorovaní aj o viacvýznamovosti slova, o vzniku nových významov a o homonymii. Vcelku však tieto dve kapitolky okrem vlastných ilustrácii neprinášajú veľa nového.

Preto ťažiskom práce ostávajú prvé dve kapitolky, v ktorých sa zdôrazňujú dva nové poznatky: delenie slovnej zásoby na neutrálnu a štylisticky zafarbenú vrstvu a možnosť klasifikácie slovnej zásoby na základe kritérií tvorenia slov.

Veľkou prednosťou tejto knižky je bohatstvo príkladov, čerpaných najmä z Puškinovho slovníka. Ukazuje sa tu aj pre naše pomery, že prvým predpokladom pre historickú lexikológiu je dôkladné spracovanie slovníka jednotlivých autorov.

Ján Horecký

R. I. AVANESOV, OBŠČENARODNYJ JAZYK I MESTNYJE DIALEKTY, Moskva 1954, str. 24.

Katedra všeobecnej a historicko-porovnávacej jazykovedy Moskovskej štátnej univerzity M. V. Lomonosova doteraz vydala viacero brožúr týkajúcich sa základných jazykovedných otázok: o fonológii (Achmanová), o objektívnej existencii jazyka (Smirnickij), o vnútorných zákonoch vývinu jazyka (Zvegincev) a iné. V tejto sérii vyšla aj Avanesovova brožúra *Obščenarodnyj jazyk i mestnyje dialekty*.

R. I. Avanesov osvetľuje v tejto brožúre vzťah celonárodného jazyka a miestnych nárečí v rôznych etapách vývinu spoločnosti. V prvej časti hovorí o vznikaní národného jazyka čisto teoreticky a v druhej časti podopiera svoje závery materiálom z ruského jazyka.

Národné jazyky vznikajú integráciou nárečí. Integrácia nemá nič spoločného s krížením jazykov. Avanesov sa pri svojom výklade opiera o Marxovu koncepciu „koncentrácie dialektov do jedného národného jazyka". Pre vznikanie nárečových odlišností vyzdvihuje jazykovú diferenciáciu.

Nárečové odlišnosti majú veľký význam pre osvetlenie otázky vzťahov celonárodného jazyka a miestnych nárečí. Nárečia sú si veľmi blízke: majú jednotnú gramatickú stavbu, pretože odlišnosti sa netýkajú gramatických kategórií, ale len zvukového vyjadrenia jedných a tých istých kategórií, spoločných a jednotných pre jazyk. Spoločné prvky nárečí ďaleko prevažujú nad prvkami odlišnými. Avanesov hovorí, že nárečové odlišnosti sa priamo utápajú v spoločných prvkoch stavby jazyka a týkajú sa predovšetkým zvukovej stránky. Dôležitá je Avanesovova pripomienka, že hláskoslovné nárečové odlišnosti sa pri jazykovej diferenciácii tvoria, no pri integrácii — keď národnosti a národy vznikajú — sú spravidla veľmi pevné, a to hlavne mimo centrálnych oblastí.

Avanesov vyzdvihuje pre skúmanie vzťahu celonárodného jazyka a miestnych nárečí otázku úlohy jednotlivých nárečí v rôznych etapách vývinu jazyka. Pre skúmanie vzťahu celonárodného jazyka a miestnych nárečí pokladá za dôležité široké štúdium spisovného jazyka vo vzťahu k celonárodnému jazyku. V súvislosti s otázkou vzťahu celonárodného jazyka k miestnym nárečiam nadhadzuje otázku, či miestne nárečia spadajú do rámca celonárodného jazyka alebo či sú mimo jeho hraníc. Avanesov prichádza správne k záveru, že celonárodný jazyk a miestne nárečia sú formou jedného jazyka.

V druhej časti tejto brožúry Avanesov sleduje vzťah ruského celonárodného jazyka a ruských miestnych nárečí od vyčlenenia sa východných Slovanov z praslovanskej jazykovej jednoty až po XIX. storočie, keď sa ukončilo formovanie jednotného ruského spisovného jazyka po všetkých stránkach.

Z Avanesovovej práce o vzťahu celonárodného jazyka a nárečí mnoho vyťaží nielen historik slovenských nárečí, ale aj historik slovenského spisovného jazyka.

P. Ondrus

ZPRÁVA O STAVE PRÁC NA SLOVNÍKU SLOVENSKÉHO JAZYKA

V Ústave slovenského jazyka sa už niekoľko rokov pracuje na normatívnom Slovníku slovenského jazyka. Pre rozličné príčiny, najmä organizačného rázu, práce na slovníku postupovali až do r. 1953 veľmi pomaly. Až v druhej polovici r. 1953 (po uzákonení novej Slovenskej akadémie vied) a najmä r. 1954 sa tempo slovnikárskych prác podstatne zrýchlilo. Na konci r. 1954 dospela práca na normatívnom slovníku k tomuto štádiu:

Dokončil sa temer celý nový koncept (okrem malých častí písmen K a M) prvého dielu (A—M). Veľká časť konceptu (celé písmená A, C, Č, F, G, Ch, I a časti ostatných písmen) prešla prvou redakciou. Začala sa druhá (definitívna) redakcia písmen A, Č. V decembri sa začal koncipovať druhý diel (písmená N, O, P). Pôvodný plán, podľa ktorého sa mala r. 1954 dokončiť aj redakcia I. dielu (porov. SR XIX, 118), nebolo možno dodržať najmä pre nereálny odhad časového rozvrhu redakčných prác (odhad sa robil pred započatím práce bez skúseností). Teraz sú práce rozplánované tak, aby v druhom polroku 1955 mohol ísť celý I. diel slovníka do sadzby a aby r. 1956 tento prvý diel vyšiel. Celý slovník má byť hotový r. 1958.

Oprava.

V článku Vlada Uhlára *Pravidlá slovenskej spisovnej výslovnosti* (SR XIX, č. 7) uniklo pri korektúrach nedopatrením niekoľko chýb, ktoré narúšajú zmysel textu. Na str. 208 (o asimilácii a splývavej výslovnosti) vo vete: „Tento zjav je známy aj v iných slovách" má byť: ... aj v iných *jazykoch*. — Na str. 210 (o výslovnosti *ä*) miesto „aby sa naučili iba, kde sa píše *a* s dvoma bodkami (ä)" má byť: aby sa *neučili*. — V závere článku v poslednom odseku jedno slovo vypadlo a iné bolo pozmenené. Správne znenie je toto: Hrdosťou sa dvíhajú naše prsia a chválou znie náš hlas nad sviežosťou a rozmanitosťou, *zvučnosťou* i lahodnosťou... slovenčiny... nadovšetko krásnou v dumných i *hravých* (nie „hrubých"), bujarých i velebných národných piesňach našich.

Prosíme čitateľov, aby si opravili uvedené chyby.

Úprava dodávania rukopisov

Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied v snahe vytvoriť predpoklady pre plynulú spoluprácu s autormi i s tlačiarňami, zlepšiť a zhospodárniť výrobu všetkých časopisov a tak znížiť vlastné náklady polygrafickej výroby vydáva tieto pokyny pre dodávanie rukopisov:

Rukopisy musia byť úplné, so všetkými prílohami. Majú byť zásadne písané strojom, na jednej strane po 30 riadkov a na jednom riadku 60—70 úderov. Jednotlivé listy rukopisov, ako aj predlohy obrázkov musia byť poradove očíslované.

Obrázky sa vyznačia v texte i na okraji stránky. Prípadné prekresľovanie obrázkov sa účtuje z autorského honoráru. Príslušné texty pod obrázkami majú byť zhrnuté na samostatnom liste.

Skratky a značky treba písať jednotne. Odkazy na strany sa doplňujú v stránkovej korektúre a v rukopise sa označujú XXX alebo ???. Poznámky pod čiarou z celej práce treba písať podľa číselného poradia na osobitnú prílohu.

Ak má rukopis na niektorej strane viac ako 5—10 zásahov (opráv), treba túto stranu *prepísať, inak tlačiareň rukopis vráti. Preto Vydavateľstvo dáva takéto rukopisy* príspevkov do časopisov prepisovať samo, rukopisy knižných publikácií po dohode s autorom. *Prepis sa účtuje z autorského honoráru.* Korektúry musia autori vracať v termíne, ktorý určí Vydavateľstvo. V opačnom prípade, najmä pri časopisoch, Vydavateľstvo urobí len svoju korektúru a nebude brať do úvahy dodatočné pripomienky autora. K tomuto opatreniu musíme pristúpiť, aby sme dodržiavali termínový plán pri výrobe, lebo jeho nedodržanie má za následok predĺženie výrobného cyklu a okrem toho penalizovanie.

Autori nepredpisujú druhy písma, lebo každý časopis má vlastnú grafickú úpravu.

Separáty sa budú *vyhotovovať len z pôvodných prác* v maximálnom počte 30 kusov, ktoré autor zaplatí tak, že sa mu príslušná suma odpočíta z autorského honoráru.

Stĺpcové korektúry sa zasielajú autorom, ale musia byť vrátené najneskôr do termínu určeného Vydavateľstvom. Na korektúry, ktoré budú dodané po tejto lehote, Vydavateľstvo nebude brať ohľad. Zmeny oproti rukopisu, ktoré urobí autor v stĺpcovej korektúre, idú tiež na konto autora. Stránkové korektúry sa autorom nezasielajú, dostávajú ich pri časopisoch hlavní redaktori a pri knižných publikáciách vedeckí, prípadne odborní redaktori.

Žiadame autorov, aby tieto pokyny dodržiavali a vo vlastnom záujme, ako aj v záujme zhospodárnenia výrobného procesu venovali príprave rukopisov zvýšenú pozornosť.

ČASOPISY SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

NAŠA VEDA uverejňuje v 1. čísle:

Akademik I. Hrušovský, Úlohy našej vedy. — M. Písch, Ruská buržoázno-demokratická revolúcia a jej ohlas na Slovensku. — J. Voda, Náčrt životného diela Aurela Stodolu (1859—1942). — F. Hrošso, Poľnohospodárske oblasti Slovenska, ktoré prichádzajú do úvahy pre závlahy. — V. Bystrický, Z laboratória elektrónovej mikroskopie. — Člen korešpondent SAV F. Kozmál, Topoľ ako dôležitá surovina pre náš priemysel. — Proti formalizmu v architektonickej praxi a vede. *Recenzie* — K. Rebro, Pôvodná akumulácia kapitálu v Uhorsku. — *Zprávy.*

V 2. čísle uverejňuje:

Akademik O. Pavlík, K plánu vedeckých a výskumných prác Slovenskej aka-

démie vied na rok 1955. — F. Vašečka, Na okraj boja za socialistickú zákonnosť. — Akademik I. Hrušovský, Záverečné slovo na II. celoslovenskej konferencii filozofov. — V. Biskupský, Poznatky modernej vedy a naše lesné hospodárstvo. — V. Kozlík, K otázke vetrolamov na Žitnom ostrove. — Člen korešpondent SAV M. Gregor, Aktívne hlinky — nová domáca surovina. — A. Molnár, Seizmické oblasti Slovenska z hľadiska stavebníctva — *Recenzie* — A. Špiecz, Počiatky kapitalizmu v Uhorsku. — J. Minárik, Historické piesne. — Problém slobody a nevyhnutnosti vo svetle marxizmu. — V. Bárdoš, Laboratórne metódy vo virológii. — Člen korešpondent SAV L. Landau, Helmintologická diagnostika. — Zprávy, Nové výsledky vedeckej práce. — Nové knihy a časopisy.

JEDNOTNÁ ŠKOLA uverejňuje v 1. čísle:

E. Sýkora, Naše úlohy vo svetle X. sjazdu KSČ. — J. P. Gusarov, Úloha spoločensky užitočnej práce pri uskutočňovaní úloh polytechnického vyučovania. — G. Pavlovič, Polytechnická výchova — nástojčivá otázka výchovnej práce československej školy po X. sjazde KSČ. — Ľ. Bakoš, Svetový význam diela J. A. Komenského. — *Zprávy* — *Literatúra.*

SLOVENSKÉ ODBORNÉ NÁZVOSLOVIE uverejňuje v 1. čísle:

Pri vstupe do tretieho ročníka (úvodník). — *Terminológia:* grafika, návestenie, zoologická nomenklatúra III. — A. Koščová—J. Šimčisko, Výber z rusko-slovenskej terminológie baníctva. — *Diskusia:* K. Barna—J. Savuľak, K rusko-slovenskej lekárskej terminológii. — Drobnosti — Zprávy.

Články druhého čísla: V. Blanár, Historické pramene odborného názvoslovia. — *Terminológia:* chemická II., banícka. Z rusko-slovenskej rádiotechnickej terminológie. — *Diskusia:* Poznámky k železničnej terminológii. — Drobnosti — Zprávy.

HISTORICKÝ ČASOPIS uverejňuje v 1. čísle:

Ľ. Lipták, Podrobenie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom v čase fašistického panstva. — Ľ. Holotík, Problém národnooslobodzovacieho boja a politika slovenskej buržoázie pred prvou svetovou vojnou. — P. Hapák, Slovenské robotnícke hnutie v Budapešti koncom XIX. storočia. — *Diskusia* — K. Goláň, Ľudovít Štúr a slovenské národné hnutie v štyridsiatych rokoch XIX. storočia. — *Rozhľady* — *Recenzie a zprávy* — *Kronika.*

SLOVENSKÁ REČ
časopis Ústavu slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied
pre výskum a kultúru slovenského jazyka
Ročník XX, 1955, číslo 1
Vydalo v Bratislave roku 1955
Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Hlavný redaktor univ. doc. dr. Eugen Jóna
Vytlačili Severoslovenské tlačiarne, n. p., Martin
Výmer PIO čís. 18163/50—II/3 F-107022.
Cena Kčs 3.—